

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himni

Musiqisi *Üzeyir Hacıbəyovun*,
sözləri *Əhməd Cavadındır*.

**Azərbaycan! Azərbaycan!
Ey qəhrəman övladın şanlı Vətəni!
Səndən ötrü can verməyə cümlə hazırız!
Şəndən ötrü qan tökməyə cümlə qadiriz!
Üçrəngli bayrağınla məsud yaşa!**

**Minlərlə can qurban oldu!
Sinən hər bə meydan oldu!
Hüququndan keçən əsgər,
Hərə bir qəhrəman oldu!**

**Sən olasan gülüstan,
Sənə hər an can qurban!
Sənə min bir məhəbbət
Sinəmdə tutmuş məkan!**

**Namuşunu hiفز etməyə,
Bayrağını yüksəltməyə
Cümlə gənclər müştəqdir!
Şanlı Vətən! Şanlı Vətən!
Azərbaycan! Azərbaycan!**

AZƏRBAYCANIN TARİXİ-MEMARLIQ ABİDƏLƏRİ (Məlumat kitabçası)

BAKİ-2008

Rayonun yurtdışında
Dünya Azərbaycanlıları
Birliyi Vətən Səfəri № 339
Azərbaycanı Azərbaycan

5387

AZƏRBAYCANIN TARİXİ-MEMARLIQ ABİDƏLƏRİ

(Məlumat kitabçası)

BAKI – 2008

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsi
PREZİDENT KİTABXANASI

63, 4 (5 Aze) + 85, 11 (5 Aze)

A 99

*Kitabçanın tərtibində mənə köməklik göstərdiyinə görə
BDU-nun dosenti Faiq Əliyev cənablarına
minnətdarlığımı bildirirəm.*

Tərtibçi: **Şərqiyyə Məmmədova**
*Bakı şəhəri, Sabunçu rayonu,
80 nömrəli məktəbin tarix müəllimi*

**Elmi redaktor
və məsləhətçi:** **Faiq Əliyev**
*tarix elmləri namizədi,
dosent, BDU-nun müəllimi*

Redaktor: **Arif Mustafayev**
*tarix elmləri doktoru, professor,
BDU-nun müəllimi*

Rəyçilər: **Həbil Həbilov**
*tarix elmləri doktoru, professor,
BDU-nun müəllimi*

Hidayət Cəfərov
*tarix elmləri doktoru, professor
İqtisadiyyat Universitetinin müəllimi*

Məmmədova Şərqiyyə

Ş 95 Azərbaycanın tarixi-memarlıq abidələri. Məlumat kitabçası.
Bakı, 2008, 136 səh.

Kitabda Azərbaycan ərazisində mövcud olan tarixi abidələrin bir qismi əhatə edilmiş və maddi-mədəniyyət abidələri haqqında qısa, yığcam məlumatlar verilmişdir. Topluda əksini tapan məlumatlar tarix dərslərinin tədrisində müəllim və şagirdlər üçün çox maraqlı mənbə ola bilər. Kitabdan Azərbaycanın tarixi abidələri ilə maraqlanan bütün oxucular istifadə edə bilər.

Ş-4306020600-2008

© Şərqiyyə, 2008

TƏRTİBÇİDƏN

*Milli dəyərlərimizi, milli ənənələrimizi
yaxşı bilməyən gənc vətənpərvər ola bilməz.*

Heydər Əliyev

Azərbaycan torpağının hər bir qarışı sirli xəzinəyə bənzəyir. Onun bir qismini babalarımızın qadir əlləri ilə yaradılmış maddi-mədəniyyət abidələri təşkil edir. Ana torpağın qoynunda uyuyan bu zəngin mənəvi sərvətin bir hissəsi yerüstü abidələrdən ibarətdir. Zamanın qovğalarına baxmayaraq, Azərbaycan ərazisində saysız-hesabsız qala, qəsr, saray, türbə, məscid, xanagah, təkyə, bürc, körpü, ovdan zəmanəmizədək gəlib çatmışdır.

Azərbaycan xalqının tarix boyu yaratdığı maddi-mədəniyyət abidələrinin bir qismi alimlərimiz tərəfindən tədqiq edilib öyrənilmiş elmi ictimaiyyətin nəzər-diqqətinə çatdırılmışdır. Lakin bu abidələr haqqında geniş kütlə, o cümlədən məktəblilər hələ də az məlumata malikdirlər. Hal-hazırda orta məktəblərdə Azərbaycan tarixinin tədrisinə ayrılan saatların miqdarının artırılması xalqımızın tarixi keçmişinə şagirdlərin marağını daha da artırmışdır. Şagirdlər öz tarixlərini daha dərinləndirərək öyrənməyə səy göstərirlər. Bu kitabçanın tərtib edilməsi də məhz bu zərurətdən meydana gəlmişdir.

Ulu öndərimiz, ümummilli liderimiz Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycan Respublikasının prezidenti seçildikdən sonra təhsilin inkişafına xüsusi qayğı göstərmiş, təhsilin milli-məqsədlər, mənafeələr əsasında qurulmasını vacib bilmişdir, həmçinin tariximizin, tarixi abidələrimizin qorunması və dərinləndirilməsi haqqında sərəncamlar vermişdir. Gənclərimizin də öz tarixini, keçmişini dərinləndirərək öyrənilməsinə tövsiyə etmişdir. Hörmətli prezidentimiz İlham Əliyev də tarixi abidələrimizin təmir edilməsi, qorunub-saxlanması haqqında sərəncam vermiş, bu sahədə böyük işlər görmüşdür. Gənc nəslin milli ruhda tərbiyə edilməsinin günümüzün ən vacib məsələsi olduğunu da vurğulamışdır. Bu kitabçanın tərtib edilməsi həm də həmin zərurətdən meydana gəlmişdir. Bu kitabça orta məktəb şagirdlərinə tarixi maddi-mədəniyyət abidələrinin hərtərəfli və dərinləndirilməsi

5

ÖN SÖZ

sahəsində faydalı ola bilər. Kitabça elmi-tədqiqat əsəri deyildir, burada toplanan materiallar, əsasən Azərbaycan Respublikası ərazisində olan maddi-mədəniyyət abidələrinin bir qismini (qədim yaşayış yerləri, şəhər, qəsr, saray, qala, bürc və s.) əhatə etməklə onların haqqında şagirdlərə qısa, yığcam məlumat vermək məqsədi güdür. Həmin məlumatların toplanması zamanı alimlərimizin elmi-tədqiqat əsərlərindən, məqalələrindən istifadə edilmişdir.

Kitabça tərtib edilərkən gənc yurdsevər oxucularımızın yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq onun üslubu sadələşdirilmişdir. Materiallar toplanıb tərtib edilərkən orta məktəblər üçün mövcud olan Azərbaycan tarixi proqramlarının tələbləri də müəyyən qədər nəzərə alınmışdır. Milli diyarşünaslığımıza dair tədris vəsaitinə məktəblərimizdə böyük tələbat olduğu bir vaxtda əminəm ki, kitabçada verilən materiallar müəllim və şagirdlərə tədris və fakültativ məşğələləri zamanı yaxından kömək edəcəkdir.

«Keçmişini unutma, o sənin gələcəyindir».

Çin məsəli

Abidələrimiz ulu babalardan yadigar,

Deyin, belə abidələr harda var.

Gəlin onu öyrənək, qoruyaq,

Biz də gələcək nəsillərə yadigar qoyaq.

Nəqşi Cahana yarasıqdır Möminə xatın.

Gedib ona yaxından baxın.

Ulu memarımız böyük Əcəmi

Daşlar üzərində dastan yaratmış

Anaya məhəbbəti göyə ucaltmış.

Mərdəkan qalaları əkiz qardaş,

Nardaran qalası onlara yoldaş,

Şirvanşahlar sarayı, Qız qalası,

Gözəl Bakımızın olmuş sirdaşı.

Dünyanın qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Azərbaycan torpağı dünya mədəniyyətinə nəhəng istedadlar bəxş edərək həmişə mahir sənətkarlar yurdu kimi tanınmışdır. Bu qədim diyarın qüdrətli qələm sahibləri, dahi söz ustaları ilə yanaşı, məharətli sənətkarları da elimizi, obamızı, şəhərlərimizi sənətləri ilə məşhurlaşdırmış, xalqımızın böyük zəkasını dillərdə əzbər etmiş, əcdadlarımızın saysız-hesabsız maddi-mədəniyyət abidələrini yaratmışlar. Əsrlər boyu yaradılan bu abidələr uzaq keçmişlərin həqiqi şahidi kimi, xalqımızın tükənməz yaradıcılıq qabiliyyətini əks etdirir. Bunların içərisində olan tarixi memarlıq abidələri Azərbaycan mədəniyyəti və incəsənətinin, onun inşaat-tikinti məharətinin ən əhəmiyyətli nümunələridir. Vətənimizin uzaq qərinalərində inşa edilmiş tarixi-memarlıq abidələri əsrlərin dərinliyinə nəzər salmağa imkan verir. Bu abidələr onları yaradan cəmiyyətin, yarandıqları dövrün siyasi hadisələrini, əcdadlarımızın estetik görüşünü, zövqünü, tikinti mədəniyyətini əks etdirən nadir daş salnamələrdir.

Zamanın qovğalarına baxmayaraq, özlərinə bir çox sirləri gizli saxlasalar da bəziləri bütöv, yaxud yarıdaqalmış, uçulmuş şəkildə də olsa dövrümüze qədər Azərbaycan ərazisində saysız-hesabsız qala, qəsr, saray, məscid, türbə, xandan, körpü, ovdan və başqa tikililər zəmanəmizədək gəlib çatmışdır. Bütün bu abidələr bir daha göstərir ki, müxtəlif məqsədlər üçün tikililər yaratmış Azərbaycan memarları böyük sənətkarlığa malik olmuşlar, bununla Azərbaycan memarlığı artıq özünə xas olan üslub qazanmışdır ki, bu da yerli memarlıq məktəblərinin yaranmasına imkan vermişdir. Bu məktəblərdən Naxçıvan, Arran, Şirvan–Abşeron, Təbriz və s. memarlıq məktəblərini göstərmək olar ki, bunların yaratdığı tikililər vaxtilə Naxçıvanı, Bərdəni, Gəncəni, Şamaxını, Bakını, Ərdəbili, Təbrizi, Marağanı və s. Azərbaycan şəhərlərini bəzəmişlər.

Lakin bu abidələr barədə geniş gənc oxucu kütləsi və məktəblilər hələ də kifayət qədər məlumata malik deyillər. Bəlkə, məhz bu səbəbə görə

məktəblilərimiz tarixi abidələrimizi tanımır, onları bir-birindən seçə bilmirlər.

Kitabça elmi-tədqiqat əsəri deyildir. Tərtibçinin məqsədi elmi dövriyədə toplanmış materiallar əsasında, əsasən şimali Azərbaycanda müxtəlif tarixi dövrlərdə inşa edilmiş tarixi-memarlıq abidələrinin bir qismini əhatə etməklə onlar haqqında yığcam məlumat verməkdir, həmin məlumatlar görkəmli tarixçilərimizin və memarların elmi-tədqiqat obyektləri olmuş Azərbaycanın tarixi memarlıq abidələrinin tədqiqi nəticəsində müxtəlif illərdə çap olunmuş məqalələrindən və elmi əsərlərindən əxz edilmişdir.

Kitabçada Azərbaycan ərazisində yerləşən bütün tarixi-memarlıq abidələri əhatə olunmamış, abidələrin ancaq cüzi bir hissəsi haqqında məlumat toplanmışdır.

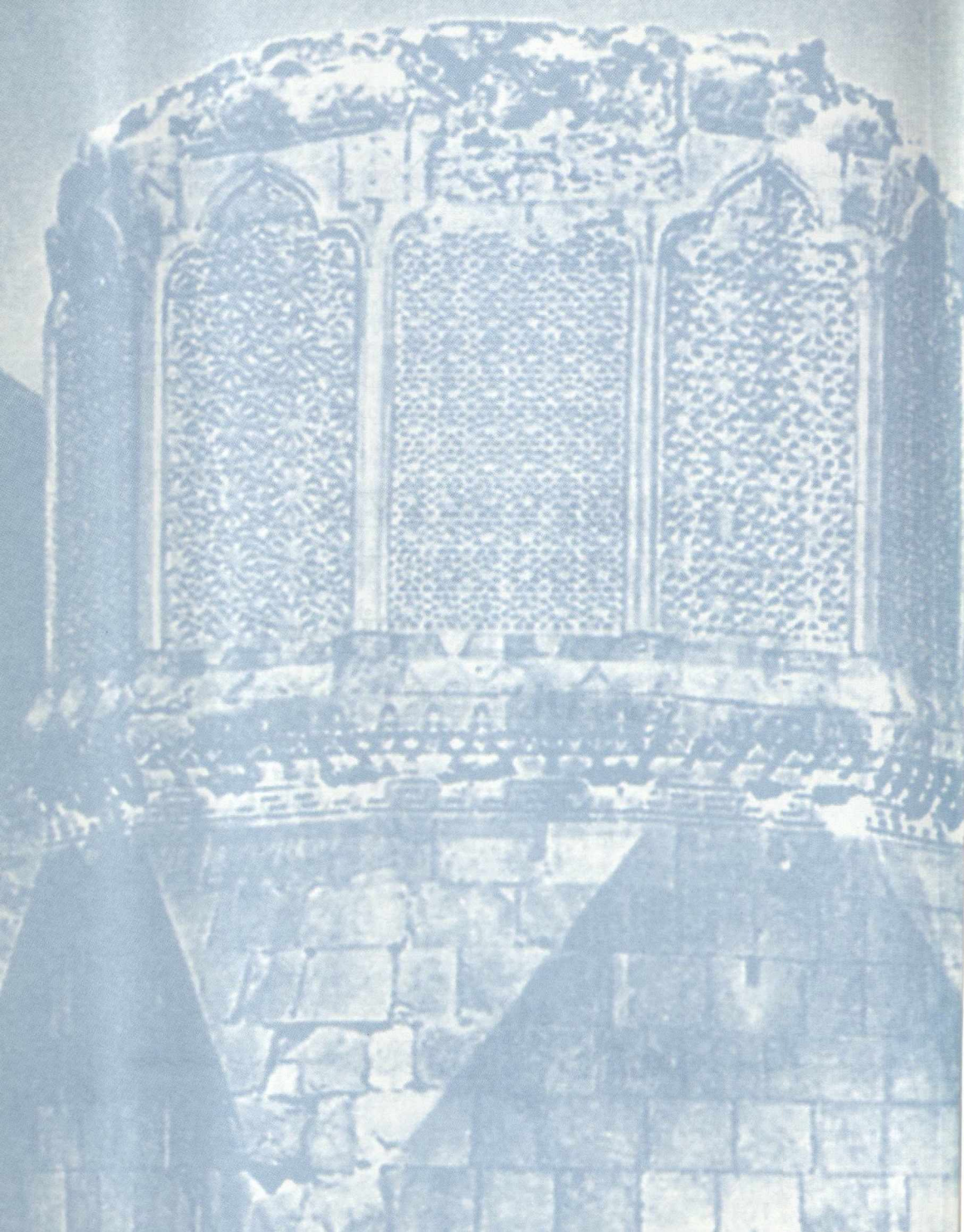
Faiq Əliyev

*tarix elmləri namizədi, dosent,
BDU-nun müəllimi*

QƏDİM YAŞAYIŞ MƏSKƏNLƏRİ VƏ MEMORIAL XATİRAT ABİDƏLƏRİ

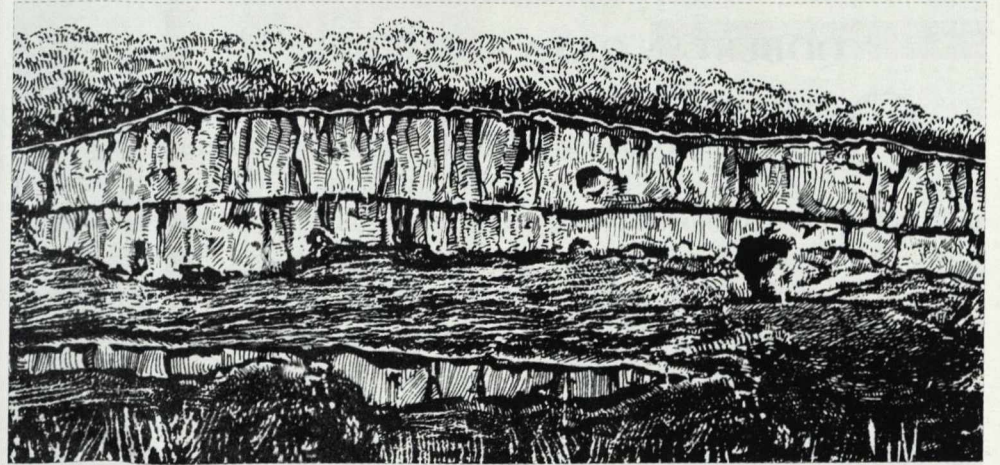
AZIX MAĞARASI

Azərbaycan dünyada mövcud olan qədim insan məskənlərindən biri hesab edilir. Azərbaycanın təbii-coğrafi şəraiti, zəngin bitki və heyvanat aləmi ən qədim insanların burada yaşamalarına imkan vermişdir. Azərbaycan ərazisində təbii mağaraların da olması buna şərait yaratmışdır.

Azərbaycanın Qarabağ, Naxçıvan, Qazax, Kəlbəcər, Yardımlı və s. bölgələrindəki düşərgələrdə ən qədim insanlar yaşamışlar. Bu düşərgələrdən ən çox marağa səbəb olan, öyrənilən və böyük əhəmiyyət kəsb edən Azix mağarasıdır.

Mağara 1960-cı ildən öyrənilməyə başlanmışdır. Mağara Füzuli şəhərindən 14 km şimal-qərbdə Quruçayın sol sahilində, dəniz səviyəsindən 900 metr hündürlükdə yerləşir.

Mağara böyük bir ərazini əhatə edir. Mağara bir-birilə dar keçidlə birləşən 6 salondan ibarətdir. Salonlardan ən böyüyü 3-cü salondur (sahəsi 104 m²). Mağaraya iki tərəfdən giriş vardır.

Füzuli şəhəri ərazisində Azix mağarası

1968-ci ildə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı Aşöl dövründə yaşamış ibtidai insanın çənə sümüyünün bir hissəsi tapılmışdır. Çənə sümüyünün tədqiqi zamanı aşkar edilmişdir ki, azıx adamı 350–400 min il bundan əvvəl yaşamışdır. Çənə sümüyü 19–20 yaşlı cavan qadına mənsub olmuşdur. Bu tapıntı dünyada dördüncü tapıntıdır. Bununla demək olar ki, Azərbaycan ərazisi ən qədim insanların yaşadıkları məskənlərdən birisidir.

Mağarada qazıntı işləri aparılarkən qalınlığı 10–14 metr olan mədəni təbəqə aşkarlanmışdır. Alt Paleolit dövrünə aid olan təbəqədən 3 mindən çox daşdan düzəldilmiş əmək alətləri, 30 mindən də çox daşlaşmış heyvan sümükləri tapılmışdır.

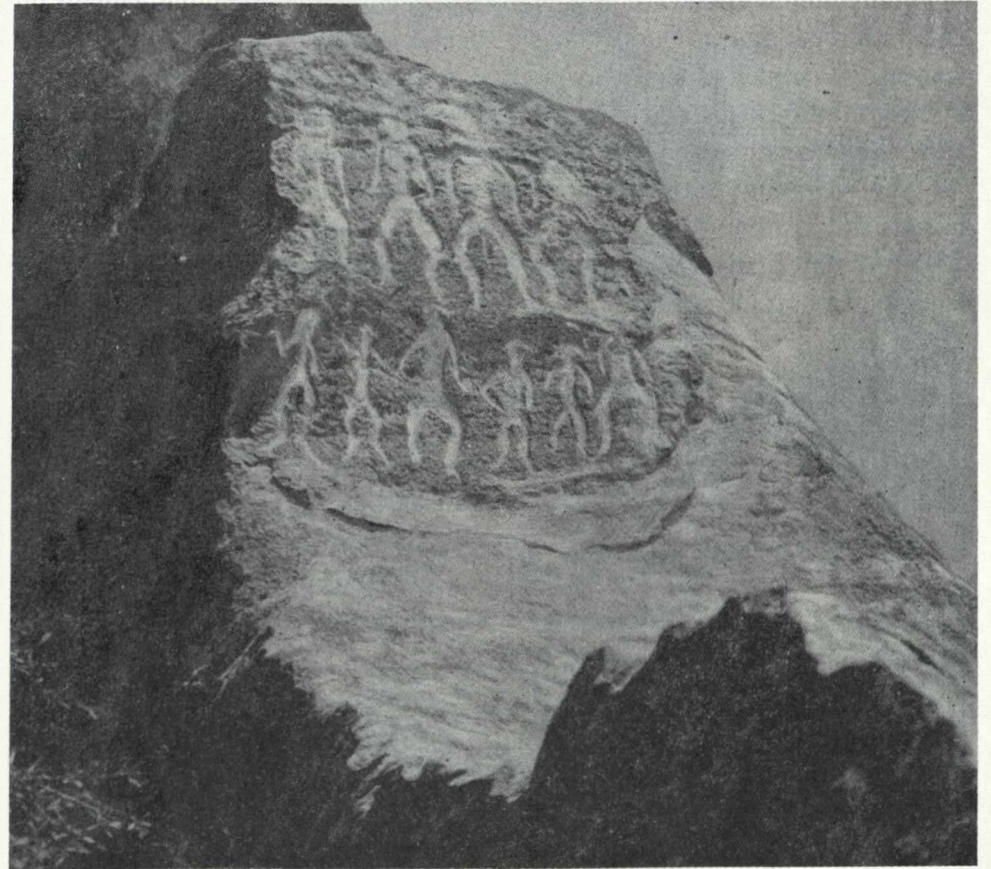
Mağara öyrənilərkən 4 ocaq yeri aşkar edilmişdir. Ocaq yerində 150 kq ağırlığında kül-kömür qalığı müəyyən edilmişdir. Ocaqlardan birinin sahəsi 10 m²-ə qədərdir. Ocaqlar olan yerdə tikili qalıqları da aşkar olunmuşdur.

Azıx mağarası Antropogen dövrünə aid olan yeganə çoxtəbəqəli abidədir. Bu düşərgədə ibtidai insanlar alt Paleolit dövründən başlamış Eneolit dövrünə qədər yaşamışlar. Azıx tapıntıları bir daha sübut edir ki, Azərbaycan ərazisində insanlar 1,5 milyon il bundan əvvəl yaşamağa başlamışlar.

QOBUSTAN QAYA RƏSMLƏRİ

Qobustan Mezolit dövrü (e.ə. XII–VIII minillik) əhalisinin yaşayış məskənidir. Qobustan Böyük Qafqaz dağlarının qurtaracağında, Bakının 65 km-də yerləşən dağlıq sahədir. Qobustanın torpağı gilli torpaqdır, yuyuntuya çox tez məruz qaldığından həmin ərazidə çoxlu xəndəklər, arxlar, qobular əmələ gəlmişdir. Ona görə də, həmin ərazinin «Qobustan» adlandırılması təbii sayılır. Qobustan qayaları üzərindəki rəsmlər ilk dəfə 1930–40-cı illərdə Azərbaycanın görkəmli etnoqrafi və arxeoloqu İsaq Cəfərzadə tərəfindən qeydə alınmışdır. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, qayaüstü rəsmlərin sayı 4 mindən artıqdır. Azərbaycan ərazisində olan ən qədim insanların yaşayış məskənlərindən olmuşdur. Qayaüstü rəsmlərin tarixinin b.e.ə. VIII minilliyə aid olduğu gös-

tərilir. Bu rəsmlər içərisində ən çox diqqəti cəlb edən qol-qola tutub rəqs edən adamların «Yallı» rəqs səhnəsidir. Bu rəqslər böyük və kiçikliyinə, çəkilmə tarixinə görə müxtəlif minillikləri göstərir. Bizim eradan əvvəl VIII minilliklə IV minilliyi əhatə edir. Günəş simvolları qayıq rəsmləri e.ə. VIII–VII minilliyə aiddir. Qayıqların böyüklüyündən görünür ki, onlar həm balıqçılıq, həm də başqa məqsədlər, məs., ticarət və hərbi məqsədlərlə istifadə olunmuşdur. Qədim qobustanlılara qayıqlıq sənəti qədim misirlilərdən 2–3 min il qabaq məlum olduğu göstərilir.

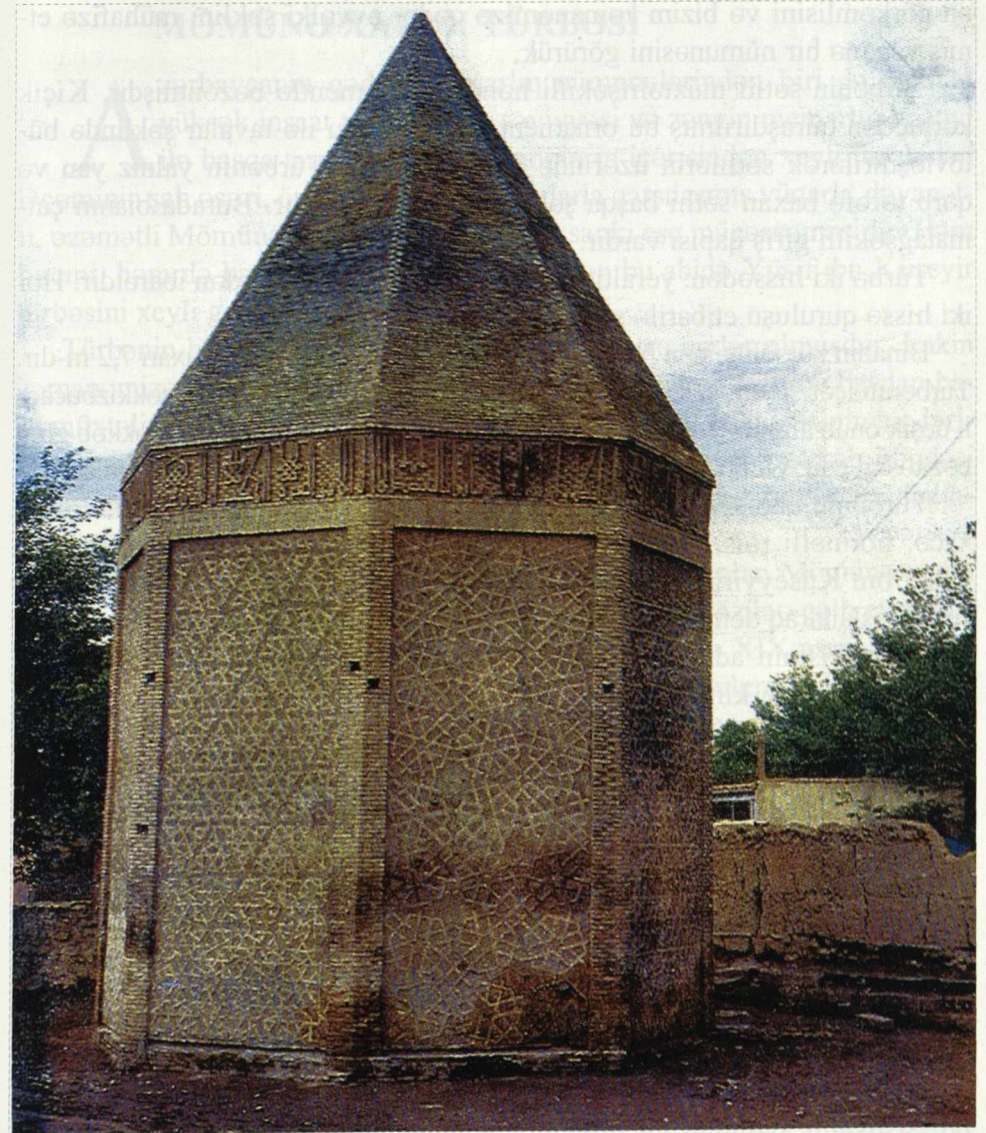

Qobustan qayaüstü rəsmləri orada yaşayan insanların həyat və fəaliyyətini, dünyagörüşünün, adət-ənənəsinin tam tarixi salnaməsidir. Qobustan qayaları üzərindəki rəsmlər daş alətlə həkk olunmuşdur. Ovçuluqla məşğul olduqlarından qobustanlılar ov səhnələrini də təsvir etmişlər. «Öküzün ovlanması», «Döyüş» səhnələri tədqiqatçılar tərəfindən belə əsaslandırılırdı ki, yaşlılar gənclərə öküzü ovlayarkən necə, haradan vurmağı öyrədirlər. «Ana zağa» adlanan sahədə aparılan qazıntı zamanı üç mədəni təbəqə aşkara çıxarılmışdır. Arxeoloqlar aşkar etmişlər ki, torpağın dərin qatlarında mezolit, neolit dövrünə aid hissələrdə kobud daş alətlər və baltalar vardır. Qazıntılar zamanı bu alətlər əldə edilmişdir. Ocaq yerinin ətrafında isə mətbəxdə işlədilən əşyalar tapılmışdır. Arxeoloji qazıntılardan məlum olur ki, qobustanlılar əkinçiliklə də məşğul olmuşlar, başqa ölkələrlə əlaqə saxlayıb ticarət etmişlər. Qobustanda alimlərimizin arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatları müntəzəm olaraq aparılır, yeni-yeni elmi mülahizələr irəli sürülür, rəsmlər qeydə alınır, hal-hazırda qayaüstü rəsmlərin sayı 6 minə çatmışdır. Qobustana maraq get-gedə artır. Qayaüstü qayıq rəsmlərinin tədqiqatçısı, görkəmli Norveç səyyahı Tur-Heyerdal Qobustanda olarkən bu rəsmlərə yüksək tarixi qiymət vermişdir.

YUSİF İBN KUSEYİR OĞLUNUN TÜRBƏSİ

Xalq arasında «Atababa günbəzi» adı ilə məşhur olan, 800 yüz yaşlı bu türbə Naxçıvan şəhərinin mərkəzi hissəsində yerləşir. Əsrlərin təsiri nəticəsində türbə son dərəcədə dağılmış bir vəziyyətdə idi. Əsrimizin 50-ci illərin sonu və 60-cı illərin əvvəllərində aparılmış bərpa işləri nəticəsində türbənin dağılmış hissələri düzəldilmiş, mühəndis qurğuları möhkəmləndirilmişdir.

Yusif Küseyr oğlu türbəsi memorial-xatirə abidələrinin ən gözəl nümunəsidir. Naxçıvan memarlıq məktəbinə xas olan bişmiş kərpicdən tikilmiş bu abidə quruluşu etibarilə səkkizbucaqlı olub, damı piramidaşəkilli kərpic günbəzli örtüklə örtülmüşdür. Daxildə isə türbənin günbəzi çatmatağşəkilli günbəzlə örtülmüşdür. Beləliklə, bu türbədə biz ikiqat günbəz quruluşunun

Yusif ibn Küseyir oğlunun türbəsi

ən görkəmlisini və bizim zəmanəmizə qədər əvvəlki şəklini mühafizə etmiş yeganə bir nümunəsini görürük.

Türbənin səthi müxtəlifşəkili həndəsi ornamentlə bəzənmişdir. Kiçik kərpicdən quraşdırılmış bu ornament kəc məhlulu ilə tavalər şəklində bütövləşdirilərək səthlərin üzərində bərkidilmişdir. Türbənin yalnız yan və qərb tərəfə baxan səthi başqa şəkildə quraşdırılmışdır. Burada binaın çatmatağşəkili giriş qapısı vardır.

Türbə iki hissədən: yeraltı sərdabə və yerüstü hissələrdən ibarətdir. Hər iki hissə quruluşu etibarilə səkkizbucaqlıdır.

Binanın kürsülüynün hündürlüyü – 54 sm, kürsülüyndən yuxarı 7,2 m-dir. Türbənin içərisində, yuxarı kamerasının döşəməsində düzəldilmiş səkkizbucaqlı deşik onun altında yerləşən sərdabəyə açılır. Sərdabənin damı mürəkkəb günbəz təşkil edir. Günbəzin təpəsi kəsilmiş səkkizbucaqlı xonça ilə tamamlanır.

Türbənin qapısı üstündə kufi xətlə ərəbdilli yazıda göstərilir ki, «türbə xacə, hörmətli rəis, mömin Zəkiyuddin, islamın cəmalı, şeyxlərin başçısı Yusif bin Küseyyirindir» və hicri 557-ci il tarixi göstərilir. Göstərilmiş tarixə əsaslanaraq demək olar ki, abidə 1162-ci ildə tikilmişdir. Yazıda türbənin sifarişçisinin adı qarşısında «Xacə», «hörmətli rəis» (Ər-rəis Əl-əcl) şeyxlərin başçısı kimi ifadələrə təsadüf edilir ki, bu da onun şəhər cəmiyyəti içərisində tutduğu mövqeyini göstərir.

Qapıdan sol tərəfdəki başqa kitabədə isə belə məlumat verilmişdir: «Əməli Əcəmi bin Əbu-Bəkr Əl-bənnam Ən-Naxçıvani». Yəni bu işi «Naxçıvan memarı Əbu-Bəkr oğlu Əcəm» görmüşdür.

Tikintinin pərvazısının altında kufi dəst-xəttilə «Qurani-Kərim»dən ayələr verilmiş kitabələrdən ibarət geniş yazılı xətt keçir. Mətni etibarilə kitabə «Yasin» surəsinin «Fatihə»sidir.

(«Sifati subutiyyə», «Təşəhüd» və «Tohid»).

Yusif Küseyr oğlu türbəsi həcm etibarilə bir o qədər də böyük tikinti olmasa da, memarlıq bəzəyi nisbətən sadə olsa da, lakin özünün ümumi kompozisiyasının aydınlığı və hissələrinin mütənəsbibliyi etibarilə və eləcə də inşaat işlərinin diqqətlə aparılması cəhətdən gözəl bir memarlıq abidəsidir.

MÖMÜNƏ XATUN TÜRBƏSİ

Azərbaycanın qədim memarlıq nümunələrindən biri də özünün yüksək inşaat texnikasının səviyyəsi və zəngin memarlıq bəzəyi ilə başqa tarixi-memarlıq abidələrin içərisindən xeyli fərqlənən Əcəminin şah əsəri, ömrü amansız ruzigarlarla qarşılaşmış vüqarlı, dəyanətli, əzəmətli Mömünə xatun türbəsidir ki, o, sanki eşq mücəssəməsidir. Həm həcmi, həm də bəzəyinin zənginliyi cəhətdən bu abidə Yusif ibn Küseyir türbəsini xeyli geridə qoymuşdur.

Türbənin hündürlüyü vaxtilə təqribən 35 metrə qədər olmuşdur. Lakin zəmanəmizədək gəlib çatan hissəsi 26 metrdir. Binanın səthinə başdan-başa müxtəlif növ naxışlar vurulmuşdur. Türbənin bütün 10 guşəsinin bir-birini təkrarlamayan, bir-birinə azacıq da belə oxşamayan mürəkkəb həndəsi naxışlarla işlənməsi memarın zəngin təfəkküründən, onun böyük istedadından xəbər verir.

Monumental və artıq dərəcədə əzəmətli bir tikinti olan Mömünə xatun türbəsi Naxçıvana gələn səyyah və alimlərin diqqətini özünə cəlb etmişdir. Bu abidə bir çox əsərlərdə də öz əksini tapmışdır. Hələ XIX əsrin əvvəllərində Naxçıvana gəlmiş fransız səyyahı Dyubua de-Monlere abidəyə diqqət yetirmiş və onun kitabələrinin surətini çıxarmış, Peterburqa, şərqsünas Frenə göndərmişdir. Abidə ilə həmçinin N.Xanikov, ər. De-Lyafya və başqa alim, şərqsünas və səyyahlar maraqlanmış və bu abidə haqqında qeydlərini dərc etdirmişlər.

Mömünə xatun türbəsi iki hissəlidir – yeraltı hissədən və yerüstü qurğudan ibarətdir. Yerüstü hissənin (kameranın) xarici görünüşü planda onbucaqlı, daxili görünüşü isə dairəvidir. Məqbərənin yerüstü hissəsi üç cərgə qırmızı tuf parçalarından düzəldilmiş möhkəm kürsülük üzərində ucaldılmışdır. Bina bişmiş kərpicdən hörülmüşdür, onun bütün səthinə örtən plitələrin üzəri həmin kərpicdən düzəldilmiş zəngin ornamentlə, bəzi yerlərdə isə mavi mina ilə bəzədilmişdir. Türbənin bütün səthi üzərində bəzakli tağlar var. Burada: «Və-əl lahu əkbər» («Allah cümlə aləmdə böyük dağdır») sözləri yazılmışdır. Ümumiyyətlə, memar türbənin hədlərinin bəzəyində

küllü miqdarda kufi xətlə yazılmış kitabələrdən istifadə etmişdir. «Qurani-Kərim»in ayələrindən ibarət olan bu kitabələrin türbənin ümumi quruluşunda nə dərəcə əhəmiyyətli mövqə tutduğunu göstərmək üçün təkcə bunu qeyd etmək kifayətdir ki, bu kitabələrin ümumi uzunluğu 500 metrdir. Lakin onlar üstünlük təşkil etmir, əksinə, vahid, zərif şəbəkəli naxış yaradırlar.

Türbənin kimin üçün tikilməsi onun qurşağındakı kufi xətlə ərəb dilində həkk olunmuş yazıda göstərilir. Kitabədən aydın olur ki, türbənin Cahən Pəhləvan Atabəy Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Atabəy Eldəniz Möminə xatun adlı qadının xatirinə ucaldırılmışdır. Binaın tikilməsi tarixi hicri 582 (miladi 1186-cı) il göstərilir.

Kitabədə Azərbaycan atabəyi Nüsrəd-əd-Din Məhəmməd Cahən Pəhləvanın (1175–1186) adı çəkilir. Bu maraqlı kitabədə: «...dünyanın və dinin işıqlığı (Cəlalı) Möminə xatun» qadın adına rast gəlirik ki, bu da 1175-ci ildə Naxçıvanda vəfat etmiş Böyük atabəy Şəms-əd-Din Eldənizin hərəminin adıdır, atabəy Cahən Pəhləvanın anasıdır.

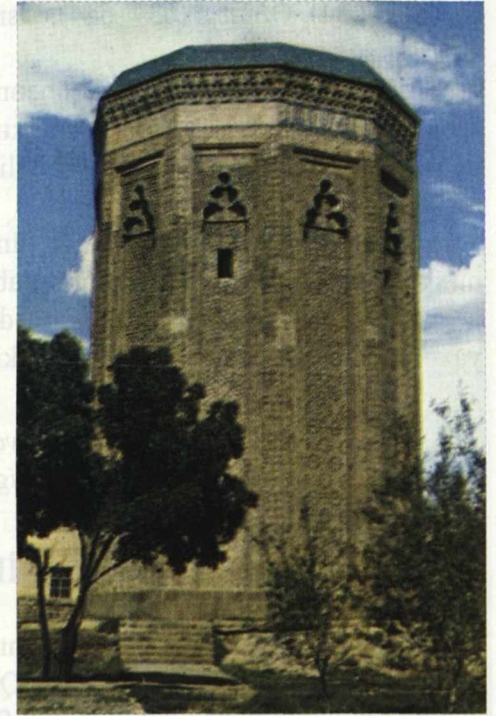
Kitabədə iki maraqlı misralar vardır. Birində belə sözlər yazılıb: «Biz gedərik, dünya qalandır», «Biz ölərik – bu yadigardır». İkinci misrada: «İlahi! Bəd nəzərdən saxla!». Burada, əlbəttə 800 amansız illərin keçməsinə baxmayaraq indi də insanı özünün təsəvvür olunmaz gözəlliyi ilə valeh edən şərq dünyasının ən gözəl tikinti abidəsi nəzərdə tutulur.

Türbəyə giriş tağından bir az yuxarı, memarın adını daşıyan kitabə vardır. Bu kitabədə deyilir ki, «Naxçıvan memarı Əbu-Bəkr oğlu Əcəminin işidir». Burada maraqlı cəhət gözə çapır. Əgər, 1162-ci ildə tikilmiş Yusif Küseyir oğlu türbəsində memarın adı türbənin yan səthində yerləşdirilmişdisə, Möminə xatun türbəsində isə memarın adı müstəqil olaraq, türbənin şərəfli hissəsində, giriş qapısının üstündə ayrılmış xüsusi yerdə həkk edilmişdir ki, bu da, memarın artıq tanınmış bir sənətkar kimi mövqə tutduğuna işarədir.

18 Türbənin daxili hissəsi bəzəksizdir. Divar malalamıb və əhənglə ağardılmışdır. Yeganə bəzək ünsürü – günbəzin iç tərəfində yerləşdirilmiş dörd

böyük qönçədir. Bu qönçələrin tədqiqi bir neçə maraqlı faktları aşkar etmişdir. İlk əvvəl müəyyən olmuşdu ki, indiyə qədər ancaq bəzək əşyası kimi tanınmış bu qönçələr adi bəzəkdən daha artıq astronomik əhəmiyyətə malikdirlər. Bunlar şimal və cənub qütblərində, şərq və qərb cəhətlərində kəsb olunmuşdur. Başqa maraqlı cəhət bundan ibarətdir ki, türbə qapısının tam ortasından keçən diametrlə şərti olaraq astronomik diametrin arasında qalan $220^{\circ}18'$, cənub-şərq tərəf olan meyil bucağı isə Azərbaycan ərazisində inşa olunmuş məscidlərdəki mehrablara coğrafi cəhətlərini verir. Belə olduğu halda türbənin qapısı, eyni zamanda, mehrab vəzifəsini də daşıyır. Vaxtilə türbəni ziyarətə gələnləri dini ayinlərin icrasında, üzlerini qəbul olunmuş cəhətə, yəni qibləyə tərəf çevirmək üçün qapı istiqamətverici rol oynayır.

Qönçələr gəcdən düzəldilmişlər. Diametrləri 145–150 sm qədər olub, qalınlıqları 6,5 sm-dir. Bəzəkli haşiyə ilə haşiyələndirilmişlər. Bütün qönçələrin ortasında «Allah» kəlməsi yazılmışdır. Sol divardakı qönçənin içərisində konsentrik xətlə beşguşəli ulduz çəkilmişdir. Birinci ulduzu, beş dəfə təkrarən yazılan «Ömər» – sözü, ikinci beş düz xətlə yazılmış – «Mühəmməd, Əbu-Bəkr, Ömər, Osman, Əli» – sözləri təşkil edir. Beləliklə ustad, bir tərəfdən qönçənin içərisində yazıları ornament şəklinə yerləşdirilməyə müvəffəq olmuş, digər tərəfdən isə müsəlman aləminin əsas kəlamı – «Allah, Məhəmməd, Əli» və xilafətin dörd ilk xəlifələri olan – Əbu-Bəkr

Möminə Xatun türbəsi

rin (632–634), Ömər (634–644), Osmanın (644–656) və Əlinin (656–661) adlarını çəkmişdir.

Həmçinin, cənub divardakı qönçənin içindəki dairənin içərisində – «Allah» sözü, ətrafında isə səkkiz düz xətlə: «Mühəmməd, Əbu-Bəkr» və iki dəfə təkrarlanan: «Ömər, Osman, Əli, Həsən» və «Hüseyn» sözləri yazılmışdır.

Şöhrəti bütün yaxın Şərqdə yayılmış və dahi Nizaminin qəhrəmanlarının prototipinə çevrilmiş Əcəmi bu abidə ilə həm özünü, həm də şərəfinə ucaltdığı qadının xatirəsini əbədləşdirmişdir. Türbənin üzərindəki farsca yazılmış ikimisralıq şeirdə deyildiyi kimi:

*«Biz gedərik – dünya qalandır,
Biz ölərik – bu yadigardır».*

QARABAĞLAR ABİDƏLƏRİ

Qarabağlar şəhəri Naxçıvanın ən qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmuşdur. Kiçik Qafqaz silsiləsinin qocaman Araza enib gəldiyi çox əlverişli və səfali ərazisində yerləşən Qarabağlar şəhərinin orta əsrlərdə Azərbaycanın mühüm ictimai-iqtisadi, siyasi mərkəzlərindən biri olması yazılı məxəclərdən bilinir. Digər tərəfdən, burada olan möhtəşəm memarlıq abidələri – türbə və minarələr XII–XIV əsrlərdə Qarabağların böyük şəhər olduğunu sübut edir. Qarabağlar şəhəri, onun ictimai həyatı burada olmuş bir sıra görkəmli səyyah, tarixçi və coğrafiyaşünasın diqqətini cəlb etmişdir. Bu şəhər və onun abidələri haqqında E.Çələbi, Moryer, Şopen, Xanikov və başqaları məlumat vermişlər.

Kompleks şəklində olan Qarabağlar abidələrinə türbə, qoşa minarə və onların arasında yerləşən dini binanın qalıqları daxildir. Bədii fikir tamlığı, memarlıq formalarının bitkinliyi, konstruktiv cəhətdən məntiqliyi və rəng-rəng dekorativ bəzəyinin zənginliyi ilə fərqlənən bu gözəl ansambl bir sıra Azərbaycan tədqiqatçılarının da diqqətini cəlb etmişdir. 1939–40-cı illərdə

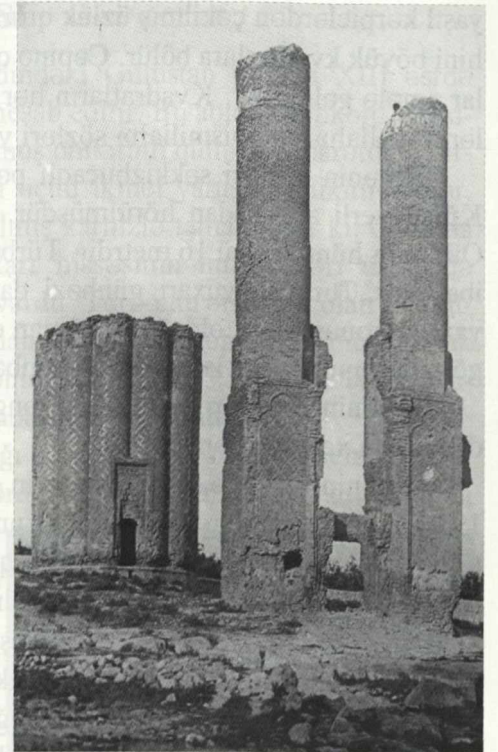
ansamblın tikintiləri üzərində aparılan tədqiqat və arxeoloji işlər nəticəsində abidənin ölçüləri hazırlanmış və onun tərkibinə daxil olan binalar müəyyənləşdirilmişdir. Türbə və onun yaxınlığında yerləşən, yalnız baştağ vasitəsilə bir-biri ilə birləşən minarələr arasında əvvəllər məlum olmayan tikintilərin qalıqları tapılmışdır. Minarələrlə əlaqəli olan bu qalıqları qalmış binanın, adətən müqəddəs sayılan şəxslərin qəbri yaxınlığında tikilən Xanəgah olduğunu tədqiqatçılara söyləməyə imkan verir.

Müvafiq kitabələr dağıldığına görə kompleksin inşa tarixini dəqiq müəyyən etmək mümkün deyildir.

Türbə iki hissəlidir: aşağı hissəsi sərdabə, yuxarı isə yerüstü kameradan ibarətdir. Yerüstü hissə özünün quruluşu etibarilə son dərəcə maraqlıdır. Daş kürsülük üzərində yerləşən türbənin gövdəsi on iki yarım silindrik birləşmələrdən əmələ gəlir ki, bu da bütün quruluşa xüsusi bir əzəmət verir.

Qarabağlar türbəsinin təhlili göstərir ki, gövdə səthinin belə yarım silindrik çıxıntılarla işlənməsi yalnız bədii dekorativ əhəmiyyətə malik olmayıb, eyni zamanda, mühəndis quruluşu cəhətdən də əhəmiyyətlidir. Bir-biri ilə birləşmiş on iki yarım silindrik çıxıntı divarın ümumi həcmi azaltmaqla bərabər, eyni zamanda, türbəyə bir qala görkəmi də verir.

Əsas oxlar üzərində yerləşib, dörd coğrafi səmtə cəhətlənən giriş yerləri türbəni dörd bərabər hissəyə bölür. Binanın bütün səthlərində xırda şirli

Qarabağlar türbəsi

yaşıl kərpiclərdən çəkilmiş üzlük qırmızımtıl kərpic fon üzərində onun səthini böyük kvadratlara bölür. Çəpinə qoyulmuş belə kərpiclərdən isə romb-lar əmələ gəlmişdir. Kvadratların hər birinin içərisində isə iri yaşıl kərpic-lərlə «Allah» və «bismillah» sözləri yazılmışdır.

Türbənin qülləsi səkkizbucaqlı postament kürsü üzərində qurulmuşdur. Kürsü yerli ağ daşdan hörülmüşdür. Daşlara xaricdən üzlük çəkilmişdir. Qüllənin hündürlüyü 16 metrdir. Türbənin sərdabəsi 3x2 metr olan otaqdan ibarətdir. Binanın yuxarı günbəzi dağılmışdır. Aparılan tədqiqatlar onun vaxtilə konusşəkilli olduğunu güman etməyə imkan verirdi, məhz elə buna görə də onun bərpa layihəsində günbəz bu şəkildə verilmişdir.

Türbənin divarları bütünlüklə rəngə-rəng kaşı ilə örtüldüyündən, uzaq-dan əlvan xalçaya bənzəyir.

Türbənin üstündə, geniş kəmərin göy rəngli fonu üzərində yazı vardır. 1926-cı ildə türbənin kitabəsini oxumuş İ.Əzimbəyovun qeydinə görə o, türbənin cənub tərəfində yazının qalıqlarını görmüşdü ki, burada da hicri ta-rixi ilə 778-ci il (miladi 1376) göstərilmişdi. Hal-hazırda kəmərin üzərində-ki həmin yazı çox yerlərdən tökülmüşdür. İ.Əzimbəyovun məlumatının də-qiqliyini müəyyən etmək qeyri-mümkündür. Ümumiyyətlə, burada vaxtilə olan yazıların əksəriyyəti tökülüb dağılmışdır və ancaq az bir hissələri bi-zim zəmanəmizə qədər gəlib çıxmışdır. Araşdırmalardan məlum olmuşdur ki, Qarabağlar kompleksindəki Qoşa minarəni birləşdirən Baştağ Hülakü xanın arvadı Qutuy xatunun şərəfinə inşa olunmuşdur.

Türbədən təxminən 30 metr aralıqda iki yüksək minarə ucalır ki, bunla-rın hündürlüyü 17 metrə qədərdir. Minarələrin aşağı hissələrində kvadrat-şəkilli bünövrə düzəldilmişdir. Minarənin səthində yaşıl rəngli kaşı çəkil-miş kərpiclərdən bəzəklər yaradılmışdır. Hər iki minarənin içərisində dola-ma pilləkənlər vardır. Minarələrin də üzərində kitabə vardır ki, onların XII əsrdə yazılmasına dair fikir söylənir.

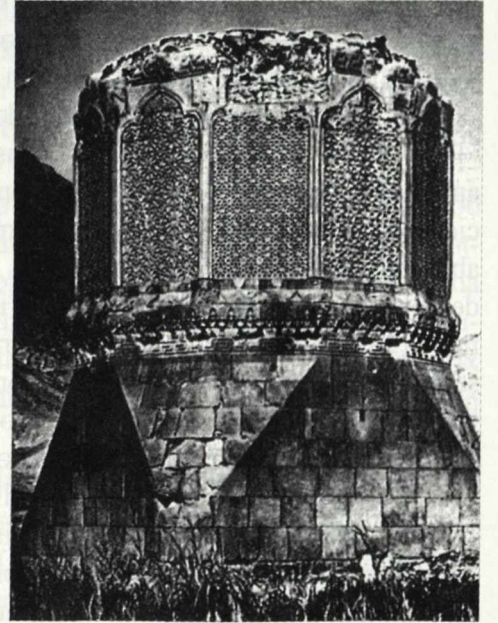
GÜLÜSTAN TÜRƏSİ

Culfa rayonunun Cuğa kəndindəki Gülüstan türbəsi XIII əsrdə tikilmiş abidələrindən biri hesab edilir. Bu abidə möhkəm, kvad-rat oturaq üzərində qurulmuş onikitinli qüllədən ibarətdir. Tür-bənin tinləri iki müstəvi ilə kəsildiği üçün ikinci yarusda onikitinli olur. Oturacağı (postamenti) zəngin bəzədilmiş karnizlə tamamlanır ki, onun da üstündə günbəz ucalır. Binanın yuxarı hissəsinin müstəviləri üzərində mürəkkəb və zərif işlənmiş ornament vardır. Türbənin ən üstdə olan örtüyü-nün bizə gəlib çatmamasından, binanın vaxtilə hündürlüyünü demək mümkün deyil, lakin hal-hazırda türbənin hündürlüyü 9 metrdir. Türbə pla-nının xarici, hər tərəfi 6,60 metrə bərabər olan kvadratdır.

Türbə daxildən iki hissədən – aşağı sərdabə və yuxarı kameradan iba-rətdir. Aşağı sərdabənin divarları dörd cərgə düzölmüş daş divarlardan hörülmüş və quruluşu etibarilə düz-gün olmayan çoxbucaqlı əmələ gə-tirir.

Türbənin yuxarı hissəsi planda diametri 4,60 metr olan düzgün çev-rədir. Divarları gəclə suvanmışdır və yuxarı istiqamətdə uzanaraq təd-ricən günbəzə çevrilir. Burada apa-rılmış tədqiqatlar sərdabə ilə yuxarı hissə arasında hansısa bir əlaqənin olması müəyyən edilməmişdir.

Türbə binası qırmızı qumda-şından tikilmişdir. Divarları iri çay daşından hörülmüş və onlara yaxşı yonulmuş daşdan, türbənin kürsülük hissəsinə isə səkkiz cərgə bir-birinə uyğunlaşdırılmış iri daşlardan üz çəkilmişdir. Hər cərgədə, əvvəlcə

Gülüstan türbəsi

çarpazlaşdırılmış guşə daşları qoyulmuş və sonra onların arası tikilmişdir.

Binanın kürsülüünün tnləri hörgünün ikinci cərgəsindən başlayaraq, iki müstəvi ilə kəsilib, daxildən olduğu kimi, yuxarıya doğru daralır və türbənin düzgün onikiüzlü şəklində olan yuxarı hissəsinə keçid əmələ gətirir və həmən yerdən əhatə edən qabarıqlı ornament vardır.

Türbənin üzərində kitabəsi yoxdur. Lakin tədqiqatçıların fikrincə, bu gözəl abidə XII əsrin yadigarıdır.

ŞEYX TAİR TAC ƏL-HUDA MƏRDƏKANİ XANƏGAHI

Samaxı şəhərindən cənub-şərq tərəfdə, Göylər kəndində Yaxın Şərq ölkələrinə gedən qədim Şamaxı–Cavad–Ərdəbil yolu üzərində möhtəşəm bir abidə ucalır. Bu abidə yerli xalq arasında Piri-Mərdəkan adı ilə şöhrət tapmışdır. Əzəmətli memarlıq kompleksidir. O, hələ XVII əsrdən bəri bu yerlərə gələn bir sıra alim və səyyahların, o cümlədən alman səyyahı Adam Olearinin diqqətini özünə cəlb etmişdi.

Son illərə qədər müxtəlif elmi ədəbiyyatlarda bu abidəni sadəcə olaraq «Pir» və yaxud «Türbə» vəzifəsini daşıyan abidə kimi qeyd edirdilər. Lakin aparılmış əsaslı tədqiqatlar zamanı onun ətrafında karvansara, hücrə, məscid və s. ictimai binaların aşkar edilməsinə əsaslanaraq onu Xanəgah tipli abidələr sırasına daxil etmək olar. Piri-Mərdəkan türbəsi hal-hazırda, demək olar ki, salamat haldadır. Tikinti hündür dağın üzərində yerləşmişdir. Belə ki, onu kəndin hər tərəfindən görmək mümkündür. Əsrlər şahidi olan bu mürəkkəb tikilinin içərisində dəfn edilmiş şəxs haqqında bir neçə əfsanə vardır. Onlardan biri belədir: «Bu yerlərə hamıdan əvvəl gələn və əkin-biçinlə məşğul olan Pirmərdəkan adlı bir nəfər burada tənha həyat keçirərək yaşayırdı. O, buradan xeyli uzaqda olan karxanadan daş gətirir, halal qazancı ilə özünə sərdabə tikir və onun həyətində bağ-bağat salır. Uzun ömür sürən bu qoca ölərkən sərdabənin içərisində basdırılmasını vəsiyyəət etmişdi ki, buna da əməl olunur. O, öləndən sonra bağ-bağat sahibsiz qaldığından məhv olmuşdur...».

Türbənin plan quruluşu günbəzli məqbərələrin çox təsadüf edilən variantını təkrar edir. Belə ki, bu tikinti qala – günbəz tipli türbələrə aid edilmişdir. Belə günbəzli məqbərələr ibadət xana tipli tikinti olduğuna görə bu növ abidələrdə dəfn olunan adamın ziyarətinə gəlir, dini mərasimlər yerinə yetirirdilər. Məhz elə buna görə də bu tip məqbərələrdən bir növ məscid kimi də istifadə olunurdu.

Türbənin inşaat materialı əhəngdaşdır. Divarları yaxşı yonulmuş daşlarla hörülmüş və yaşımtıl-göy rəngə çalır. Divarı iki sıra daşdan ibarətdir. Həmçinin, günbəz hissəsi də iki sıra daşdan hörülmüşdür. Türbənin daxili sərdabə olan hissəsi quruluşuna görə kvadratşəkillidir və künclərdəki tağlar vasitəsilə səkkizbucaqlıya çevrilir, üstü də piramidalı çatırla örtülmüşdür. Türbənin hündürlüyü 4,7 metrdir.

Şərq tərəfdən türbəyə üç otaq birləşdirilmişdir. Bunlardan 4,4x7,3 metr həcmi olan böyük otaq ibadət üçündür. Qalan iki otaqlar uçulub dağılmışdır.

Türbədə dəfn olunmuş şəxs haqqında olan rəvayətlərdən başqa, tədqiqatçıları belə bir sual düşündürürdü: kim burada dəfn olunub? Nə üçün bu bina ziyarət gaha çevrilmişdir? 1978-ci ildə tədqiqatçılar bu memarlıq kompleksini bir daha nəzərdən keçirmiş, burada olan kitabələr yenidən tədqiq edilmişdir.

Türbənin içərisində məzar üzərinə qoyulmuş daşdakı (ölçüsü 0,81x0,56 m) kitabə sement suvağından təmizlənmiş və oxunmuşdur. Ərəbcə süls xətti ilə yazılmış altısətirlik kitabədə qəbir şeyx, imam, alim Tair Tac əl-Huda Mərdəkanı ibn Əlinin olduğu göstərilir. Sözləri əhatə edən haşiyədə, ayrı-ayrı xonçalar içərisində 13 dəfə «Allah» sözü yazılmışdır. Kitabədə tarix verilmir, lakin burada olan ikinci kitabəyə görə abidənin tarixini nisbətən müəyyən etmək olar.

Qapıdan girən yerdən sol tərəfdə divara başqa bir kitabə nəsb edilmişdir. Kitabənin də yalnız iki sətiri salamat qalmışdır. Yazıda Şirvanşah III Mənuçöhrün oğlu I Fərruxzadənin adı çəkilir. O, 1203–1204-cü ildə vəfat etmişdir.

Bu kitabələrin mətni müəyyən edildikdən sonra tədqiqatçılarda fikir ayrılığı yaranır. Bir qismi qeyd edirlər ki, türbə binası birinci kitabədə adı

qeyd olunan şəxsin məzarı üzərində Şirvanşah Fərruxzadın əmrilə inşa olunmuşdur ki, bu da dəfn olunan alimin yüksək təbəqəyə və geniş şöhrətə malik olduğuna sübutdur.

Lakin yazını tədqiq edən başqa tarixçilər belə qənaətə gəlirlər ki, kitabə abidənin tikinti tarixinə və yaxud Şirvanşahın ola bilsin ki, elə qəbrinə aiddir. Çünki məlumdur ki, Şirvanşah I Fərruxzad ibn Mənuçöhr 1203–1204-cü ildə vəfat etmişdir. Lakin kitabədəki yazıların hamısı salamat qalmadığı üçün bunu dəqiq müəyyən etmək mümkün deyil.

İllər keçdikcə türbədə dəfn olunan şeyxin və türbənin adı ağızdan-ağıza keçərək təhrif olunmuş formada – «Mədəkani» əvəzinə «Mərdəkan» kimi bizə gəlib çatması ehtimalını tədqiqatçılar söyləyirlər. Mədək – cənubi Azərbaycanda Həsənabadın 27 km cənub-şərqində yer adıdır. «An» və «i» şəkilçiləri şeyxin Mədəkdən olduğuna işarəni tədqiqatçılar sübut kimi irəli çəkirlər. Öz dövrünün görkəmli alimi olan Tac əl Hudanın «Mömin», «Şeyx» ləqəblərinə və «imam» vəzifəsini tutduğuna görə, onun Xanəgah imamı olduğunu söyləyirlər.

İmamın Şirvanda yaşayıb fəaliyyət göstərməsi təsadüfi deyil. Məlum olduğu kimi, XII əsr Azərbaycanda, o cümlədən Şirvanda da elm və ədəbiyyatın inkişaf etdiyi dövrdür. Həmçinin, Şirvanda sənətkarlıq və ticarət də inkişaf etmişdir. Şamaxının «Dar əl-Ədibi» və «Şairlər məclisində» zəmanəsinin görkəmli şair və ədibləri, alimləri toplaşmışdılar. Elə bunu qeyd etmək kifayətdir ki, böyük söz ustası və mütəfəkkir Xaqani Şirvani və onun əmisi, görkəmli alim, həkim və filosof Kafieddin Ömər ibn Osman məhz elə bu dövrdə Şamaxıda yaşayıb-yaratmış, elm və ədəbiyyat aləminə tükənməz incilər bəxş etmişlər.

Türbə ilə üzbəüz kiçik həyət vardır ki, buradan da hücrənin içərisinə daxil olmaq olar. Tədqiqat zamanı müəyyən edilmişdir ki, hücrəyə iki giriş yolu var idi. Həyət tərəfdən daxil olmaq üçün giriş hissəsi zəngin memarlıq formada işlənibmiş. Hücrənin sol tərəfində ibadət zalı da olmuşdur. Bura həyətdən də daxil olmaq olardı.

Məscidin cənub divarında – mehrab vardır. Hücrədə elmi axtarış zamanı, Şirvanşahlara qulluq etmiş daha iki şeyxin məzarları tapılmışdır. İki

qəbirüstü daşlar aşkar edilmişdir, müqaisədə nisbətən kiçik qəbir daşının üzərindəki yazıdan aşkar olunur ki, burada Tacəddin adlı bir alim, şeyx dəfn olunmuşdur (XII əsr). İkinci böyük qəbir daşın üzərindəki yazıdan isə məlum olur ki, burada XVIII əsrdə yaşamış Şeyx Zəxrəddin dəfn olunmuşdur. Bu məzarlardan və həmçinin ətrafda olan başqa məzarlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, Xanəgah XII–XIII əsrlərdə fəaliyyət göstərirdi və bu kompleks uzun bir müddət ərzində sufilərə məxsus dini mərkəzlərdən biri olmuşdur.

ƏLİNCƏÇAY XANƏGAHI

Dövrümüzə qədər gəlib çatmış ən görkəmli abidələrdən biri də Naxçıvan ərazisində Xanağa kəndindəki Əlincəçay Xanəgahıdır. Kompleks XIII əsrin ikinci yarısında tikinti-inşaat sənətini izləmək üçün ən yaxşı abidələrdən biridir.

Xanəgah kompleksi bir məscid və bir türbədən ibarətdir. Hal-hazırda Xanəgahın yalnız ilkin binası salamat qalsa da onun ətrafındakı binaların xarabaları və xüsusən, dağılmış bir binanın sütunları, vaxtilə Əlincəçay Xanəgahının böyük bir tikinti kompleksindən ibarət olduğunu göstərir.

Mənbələrin verdiyi məlumata görə Nəsiminin müəllimi Fəzlullah Nəimi burada dəfn edilmişdir.

Xanəgah dağın döşündə kiçik bir meydançada yerləşir. Divarları açıq qəhvəyi rəngdə olan kərpicdən hörülmüşdür. Türbənin aşağı hissəsinin planı kub şəklində, yuxarı hissəsi isə səkkizbucaqlıdır. Hündürlüyü boyu iki hissəyə bölünür. Yuxarı hissə aşağıya nisbətən xeyli kiçik olub, bucaq altında yerləşir. Türbənin səkkiztilli örtüyü onun daxili günbəzinin üstündə qurulmuşdur. Ümumiyyətlə, türbə özünün memarlıq quruluşuna görə təxminən dördbucaqlıdır. Tərəflərin uzunluğu orta hesabla 5 metrə bərabərdir. Türbənin üstü günbəzli olmuşdur.

Giriş qapısının hər iki tərəfindəki relyefli mehrab öz gözəlliyi ilə diqqəti cəlb edir. İşləmə texnikasına görə onu Orta Asiya və Cənubi Azərbayca-

nın gəc üzərində işlənmiş ən yaxşı sənət nümunələri ilə müqayisə etmək olar. Bu yüksək qiymətə malik olan sənət əsəridir.

Xanəgahın tikililəri üzərində bir neçə kitabə salamat halda qalmışdır ki, bunlar da maraqlı məlumatlar verirlər. Türbənin cənub divarındakı giriş qapısının üstündə üçsətirli ərəbcə yazılmış kitabədən məlum olur ki, türbənin tikilməsini özünün vəsaiti hesabına ən böyük əmir, Qutluq Lala-Məlik Səftavi əmr etmişdir. Tikintinin bənnasının adı da göstərilir, bu da Xacə Cəmaləddin olmuşdur. Kitabənin son misraları ovulub-töküldüyündən, tikintinin inşa tarixi aydın deyil, hərflərin xüsusiyyəti, tikintinin memarlıq ünsürlüyü göstərir ki, tikinti XIII əsrə aiddir. Kitabədən türbənin kimin üçün tikilməsi hələlik məlum deyil.

Kitabədə «imarətin bənnası» sözü işlənmişdir, «bənna» peşəkarlıq ləqəbi əsas etibarilə Naxçıvan və Urmiya gölü ətrafında əmələ gəlmiş memarlıq məktəbləri ilə əlaqədar olmuş və buna bir peşəkarlıq ləqəbi kimi XIII əsrdən sonrakı kitabələrdə təsadüf edilir.

Türbənin içərisində qoyulmuş 1,25x0,25x0,20 metr ölçülü mərmər sənəduqənin yazısından müəyyən edilmişdir ki, burada qızı Məcdəddinin qızı Xond – Bikə dəfn olunmuşdur. Lakin kitabədə tarix yazılmamışdır.

1495–96-cı ildə cənub səmtdən bu abidəyə daha bir türbə əlavə edilmişdir. Türbə, Hacı Lələ Məlik üçün bir qadın tərəfindən tikilmişdir. Çaydaşından və kobud yonulmuş daşlardan hörülmüş, ara-sıra kərpiclə möhkəmləndirilmiş bu tikinti tamamlanmış bütöv bir bina təsəvvürü yaradır. Onun daxili hissəsi iki sütunla altı hissəyə bölünür. Hissələrin hər birinin üstü kərpic günbəzlərlə örtülmüşdür. Günbəzlərə keçid təşkil edən yelkən formalı hörgü də kərpicdəndir.

1976-cı ildə burada aparılmış qazıntılar zamanı aşkar olunmuş mərmər sənəduqələrin üzərində hicri 848 (miladi 1444–1445), 897 (1491–1492), 898 (1492–1493) tarixləri vardır.

Xanağa kəndinin adı da xanəgahla əlaqədar meydana çıxmışdır.

PİRSAATÇAY XANƏGAHI

Xanəgah kompleksi qədim Şamaxıdan İrana və digər Yaxın Şərqi başqa ölkələrinə gedən qədim ticarət yolu üzərində yerləşir.

İçərisində Azərbaycanca elmi-fəlsəfi fikir tarixində, islam-fəlsəfi dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm rol oynamış görkəmli alim-filosof Pir Hüseyn Rəvananın qəbri olan bu tikinti kompleksinin orta əsrlərdə böyük nüfuzu və hörməti var idi. Belə ki, bu müqəddəs sayılan məzara ilin hər bir fəslində çoxlu zəvvarlar gəlirdi.

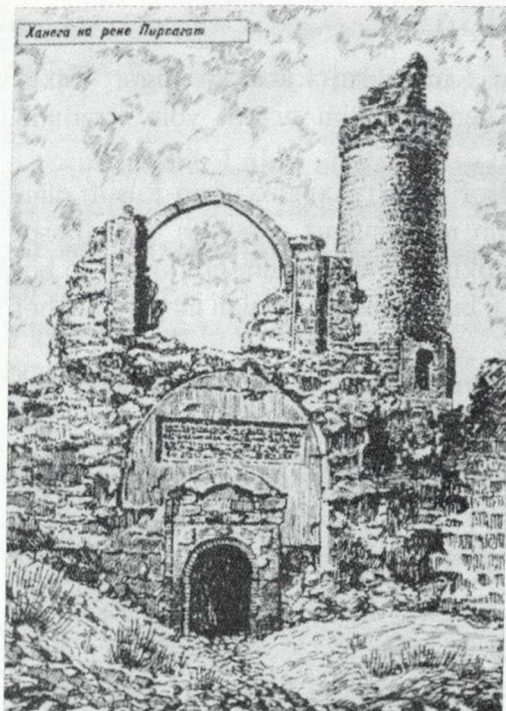
Dövrünün şəfqətli ibadətگاهی sayılan Xanəgah tikinti kompleksinin abidələrinin kitabələri bir daha təsdiq edirlər ki, bütün burada olan tikililər XIII–XV əsrlərdə inşa edilmişdir. Rus tədqiqatçısı V.A.Kraçkovskaya Xanəgahın öyrənilməsini və tədqiqatını üç dövrə bölür: birinci dövr – 1858–1861-ci illərdir; ikinci dövr – 1907-ci il və üçüncü dövr – 1935–36-cı illər.

Hələ, 1858-ci ilin avqust ayında ilk dəfə olaraq rus şərqşünası İ.X.Barolomey Xanəgahda olmuş və öz təəssuratını məktub vasitəsilə Peterburqa, şərqşünas akad. B.Dorna göndərmişdi. Baxmayaraq ki, o tikililəri son dərəcə də xarabazar kimi görmüşdü, lakin burada olan kitabələr, türbənin və məscidin al-əlvan kaşi bəzəkləri onu heyretə gətirmişdi. B.Dorn 1861-ci ildə Xanəgahda olmuş və onun kitabələri ilə tanış olmuşdu.

XX əsrin əvvəllərində də burada tədqiqat işləri görülmüşdü. Lakin abidə üzərində əsaslı tədqiqat işləri 30-cu illərdə aparılır ki, burada da memar V.Sısoyev, tarixçilərdən V.A.Kraçkovskaya və Ə.Ələsgərzadə işləyirlər. Onlardan sonra 40-cı illərdə memar S.P.Payqorodskiy, daha sonralar isə tarixçilərdən A.Seyidzadə, M.Nemət kompleksin tikililəri və onların kitabələri üzərində tədqiqat işləri aparırlar.

Hündür bürclü divarlarla əhatə edilmiş Xanəgah kompleksinin memarlıq abidələri orta əsr əzəmətini bu gün belə saxlamışdır. Abidələrin üzərindəki XIII–XV əsrlərə aid daş kitabələrin bəziləri indi də qalmaqdadır.

Xanəgah müxtəlif binalardan ibarətdir. Kompleksin tikilələrinə aşağıdakılar daxildir: dörd qala divarları; qərb divarı yanında məqbərəli məscid və

Pirsaatçay xanəgahi

zərlə yazılmış kitabələr olan kərpiclər çıxarılıb, bir qədər Peterburqa – Ermitaja, bir neçəsi – Gürcüstana «Dövlət» muzeyinə, Moskvaya «Şərq mədəniyyət muzeyi»nə və hətta Avropanın «Luvr», Britaniya və başqa ölkələrin muzeylərinə də aparılmışdı. Məscidin mehrab hissəsi isə Bakıya gətirilmiş və hal-hazırda bu hissə Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat muzeyində nümayiş etdirilir. Əks halda biz bu gözəl bədii əsəri də itirə bilərdik.

Tikililərin içərisindən ən çox diqqəti cəlb edən bina Pir-Hüseyn ibn Əlinin məqbərəsi olmuşdur. Divarların dördü də şirli kərpiclə bəzənmiş, gözəl xətt ilə yazılar olan lövhələr vurulmuşdu. Həzrətin qəbri binanın ortasında idi və üstü şirli kərpiclə örtülmüşdü.

digər tikintilər; şimal divarı yanında naməlum bina; həyətdə yerləşən minarə; abidənin xaricində tikilmiş tövlələr, cənub-qərb və şimal tərəflərdə yerləşən bir sıra xırda tikintilər. Bizə qədər nisbətən salamat gəlib çatan hissələr Pir Hüseyn məqbərəsi və minarədir. Məscid və onun yanındakı tikintilər dördkünc qala divarının içərisində olmuşdur. Məscidin yolu qalanın şərq divarına bitişik tikilmiş otaqdandır. Məscidin daxili cənub divarı müxtəlif naxışla bəzədilmişdir. Mərkəzi hissədə mehrab, onun hər iki tərəfində isə gözəl, bədii surətdə işlənmiş Pannolar vardır. Mehrabın yalnız orta hissəsindəki yazıda min

Minarənin oturacağıının kvadrat hissəsinin ölçüsü 3x3 metr, hündürlüyü isə 17 metrdir. İçərisində daşdan hörülmüş dolama pilləkəni vardır ki, bunun da vasitəsilə minarənin üst hissəsinə qalxmaq olar.

Mehtərlər üçün tikilmiş otaqlar ayrıca olaraq abidənin cənub-şərqində yerləşir. Qala divarlarına bənzər yüksək hasardakı mazqallar, habelə tiplərdə düzəldilən hündür qüllələr kompleksin bütünlüklə müdafiə xarakterli istahkama oxşadır.

Tikintinin şərqə doğru tərəf hissəsində təxminən 300–500 metr aralıda qədim qəbiristanlıq vardır ki, burada çoxlu başdaşlı qəbirlər mövcuddur. Ola bilsin ki, bu məzarlar ətraf kəndlərin sakinlərinindir, onları burada, müqəddəs sayılan yerdə dəfn etmişlər.

Abidənin bütün tikililəri əhəngdaşından tikilmişdir. Şərq divarı, portalmı üzərində olan dördsətli, ərəbdilli kitabədə deyilir ki, binanın tikilməsinə Əbul Müzəffərə Fəhriburz bin Kərşasi bin Fərruxzad bin Mənuçöhrün dövründə əmr edilmişdir və sonra göstərilir ki, abidə: «böyük ixtiyar sahibi, Xorasanın Müzəffəri, dinin və dövlətin şərəfi Həzər-Visan adlanan Şərəf Əd-Dövlə vəd-Din Həsən bin Mühəmməd ibn Hüseyn Əl-Bəvadi sədrin vəsaitinə tikilmişdir». Kitabədə hicri 641-ci il, miladi 1243–44-cü il həkk edilmişdir.

Kitabədə Şirvanşah III Fəhriburzun adı çəkilir.

Kitabədə maraqlı termin Həsənin babası, Hüseyn Əl-Bəvadi sədrin «Həzər-Visan»dır. Tədqiqatçılar belə güman edirlər ki, «Həzər-Visan», «visan-başı» vəzifəsinə uyğun olan bir böyük hərbi vəzifə olmuşdur. Məs., Nizam-Əl-Mülk «visan-başı» vəzifəsinin Səmanilər sarayında qeyd edərəkən yazır ki, bu vəzifənin əlamətləri qara mahud papaqdan və gümüşü bəzədilmiş Gəcə libasından ibarət idi. Bu vəzifədən sonra «xeyli-başı», yəni taqım rəisi vəzifəsi və sonra «xəcib» vəzifəsi gəlirdi ki, bu da, həmçinin Yaxın Şərq dövlətlərində hərbi vəzifə idi.

XII–XIII əsrlərdə, «sədr» vəzifələrin daşıyıcıları ruhani və inzibati idarələrin başçıları idi. Vəzifə nəslə idi. Hökmdarın sədr vəzifəsinə tutmuş şəxsə münasibətdən asılı olaraq sədr vəzifəsinin nüfuz dairəsi dəyişə bilərdi.

Vaxtilə məscidin mehrabının üstündə yazı var idi, bu kitabə idi. Kitabə Bakıya gətirilmişdir. Kitabədə hicri 665-ci il (miladi 1266–67) və Şirvanşah Əbu-l-

Fəth Fərruxzadənin adı çəkilir. Mehrabın ətraf hissələrində də kufi xəttlə yazılmış və zəngin nabatı ornamentlərlə bəzədilmiş kitabə Quran ayələrindən ibarətdir.

Minarənin şərq tərəfində əhəngdaşının üzərində fars dilində yazılmış ikisətirlə yazıda 1284–1291-ci illərdə hökəmrənlik etmiş böyük monqol hökəmdarı Munke Buğa xanın vaxtında onun Azərbaycan canişini Arğun ağanın adı çəkilir. Arğun ağa Böyük xanın Xorasan, İraq, Azərbaycan, Şirvan, Gülistan, Lur, Kirman və başqa əyalətlər üzrə canişin idi. Kitabənin tarixi yoxdur. Tikintinin səkkizguşəli hissəsində qoyulmuş kitabədən aydın olur ki, minarə 1256-cı ildə tikilmişdir.

Minarənin dairəvi gövdəsində iki tikinti kitabəsi vardır. Burada minarənin Şirvanşah, Axsitanın oğlu II Gərşəsbın göstərişi ilə 1294-cü ildə bərpa edilməsi haqqında məlumat verilir. Bərpa işlərini kitabələrdə deyildiyinə görə memar Şəmsəddin Məhəmməd bin Əli, inşaatçı Mahmud bin İbrahim aparmışlar.

Memar V.Sısoyevin verdiyi məlumatlara görə abidənin şərq divarında Şirvanşah I Xəlil–Ullahın (1417–1462) adı ilə əlaqədar olan kitabə də vaxtilə olubmuş. Deməli, bu da Xanəgah kompleksinin XV əsrdə də Şirvanın ictimai, mənəvi həyatında hələ də mühüm rol oynadığına sübutdur.

ŞEYX DURSUN TÜRBƏSİ

Ağsu şəhərinin 3 metrliyində Şeyx Dursun türbəsi yerləşir. Bu ağ daşdan tikilmiş səkkiztərəfli piramida şəklində olan abidə gözəl sənətkarlıq nümunəsidir. Türbənin hər tərəfinin eni 1,6 metr, hündürlüyü 3 metrdir. Türbənin üstü tikintinin gövdəsinə uyğun olaraq səkkiztərəfli prizma şəklindədir. Abidə sadə üslubda, lakin çox böyük sənətkarlıqla inşa edilmişdir. Qapısı üç bütöv yonulmuş daşdan ibarətdir: iki yan portal və qapının üst hissəsi, ümumiyyətlə, türbə ağ daşdan tikilmişdir. Türbənin üzərindəki ikisətirlilik gözəl xətlə bütöv bir daş lövhə üzərində həkk olunmuş kitabədən görüldüyü kimi türbədə 1399-cu ilin yayında vəfat etmiş Əhməd Padarın oğlu Şeyx Dursun dəfn edilmişdir. Şamaxının Kalaxana kəndindəki məşhur «Yeddi günböz»lərdə dəfn olunmuş şəxslər onun nəslindəndir. Rus şərqşünası, akademik B.Dornun fondunda Şamaxı şeyxlə-

ri haqqındakı arayışda deyilir ki, «Şeyx Dursunun nəslı Şirvan əhlindəndir. Xançobanı mahalından, Padar tayfasındandır. Şeyx Dursun ibn Əhməd Padar şəərəfli bir adam olub ki, qoşun hissəsindən Kalaxana qəryəsinin qərbində vəqə olan məşhur yeddi günbözələr bu Şeyx Dursunun övladlarındandır».

Hal-hazırda bu türbəyə pir də deyərək yerli camaat ziyarət edir.

MƏMMƏDBƏYLİ TÜRBƏSİ

Zəngilan rayonunun ərazisində çoxlu müxtəlif tarixi abidələr vardır ki, bunların içərisində Məmmədbəyli kəndindəki türbəni göstərmək olar. Türbə binası kəndin ən hündür yerində, yaşıllıqlar arasında yerləşir. Türbənin binası səkkiztillidir və səkkiztilli piramida çadırı ilə örtülmüşdür. Düzbucaqlı qapı yeri yer səthindən xeyli hündürə qaldırılmış və şimal-qərb tili üzərindədir. Türbə yonulmuş ağ daşdan tikilmişdir, lakin pərvazi tünd rəngli daşdan hörülmüşdür. Abidə haqqında ilkin məlumatı 40-cı illərdə İ.P.Şəblikin vermişdir. Onun dərc etdiyi məqalədə o, Araz və Əkərəcəy hövzəsindəki abidələrdən danışarkən, Füzuli rayonundakı Mir Əli, Qubadlı rayonundakı Dəmirçilər kəndi yaxınlığındakı türbəni və başqa abidələri təsvir edir, lakin Məmmədbəyli türbəsi özünün memarlıq quruluşu cəhətdən həmin türbələrə bənzədiyi üçün onun təsvirini tam olduğu kimi verməmişdi.

Türbənin maraqlı və orijinal kitabəsi vardır: irili-xırdalı çökəkləri, bir-biri ilə kəsişən enli-ensiz cizgilər, dolaşqlı tellər, adi sıradan çıxıb sətirdən yuxarı qaldırılmış kəlmələr, pozulub getmiş, lakin izi qalmış müəmmalı sözlər və i.a. hal-hazırda olduqca çətinliklə oxunur. Kitabə qapı yerindən yuxarı qövsvari çatılmış bütöv bir daş üzərində həkk olunmuşdur. Ölçüsü belədir: 1,45x0,90 m. Daşın yuxarı hissəsi 21 sm enində kitabə motivi ilə haşiyələnmişdir. Altı sətirlilik ərəbdilli kitabə oyma üsulunda yazılmışdır. Dörd sətirdə «Qurani-Kərim»dən ayələr verilir. İki sətirdə isə yazılmışdır ki, türbə Məhəmməd Əl-Hacın oğlu Yəhya üçün tikilmişdir və tarixi hicri 704-cü il, miladi 1305-ci il göstərilmişdir.

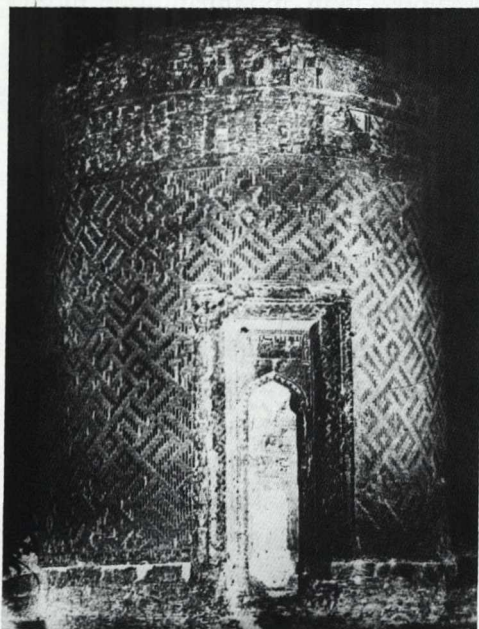
Binanın memarı-bənnası Əli Məcdəddindir. Kitabədə göstərilən «Əl-Hac» ləqəbi bütün orta əsrlər dövründə dövlət xadimlərinə verilərdi.

BƏRDƏ TÜRƏƏSİ

Orta əsr Azərbaycan memarlığının ən qiymətli abidələrindən biri hesab edilən Bərdə türbəsi, mübaliğəsiz demək olar ki, ən çox dağılmış abidələrdən biri idi. Lakin 60-cı illərdə tikinti üzərində bərpa işləri aparılmış və abidə əvvəlki görkəmini tapmışdı.

Türbənin gövdəsinin xarici diametri 10 metr, salamat qalmış hissəsinin hündürlüyü isə 14 metrdir. (Günbəzin yuxarı örtüyünəqədərki məsafə nəzərdə tutulur.) İçəridən abidə yeraltı sərdabədən və qapıları olan onüzlü daxili sərdabədən ibarətdir. Sərdabə bu dövr üçün ənənəvi olan formaya malikdir: xaçvari yerləşmiş və mərkəzi dördbucağa bitişik olan dörd ədəd dərin taxça. Abidənin yerüstü hissəsinin daxili quruluşu xüsusilə maraqlıdır. Aşağıdan boru şəklində başlayan bina 2 metr hündürlükdə 8,7 metrədək, onbucaqlıya çevrilir. Lap yuxarıda isə onbucaqlı dairə olur. Türbənin divarları fiqurlu düzölmüş adi və kaşılanmış kərpiclə üzlənmişdir. Həm də kaşılanmış kərpic qüllənin gövdəsi boyunca dəfələrlə təkrarlanan «Allah» sözü əmələ gətirmişdir. Adi qırmızı kərpiclər üfüqi, kaşılanmış kərpiclər isə şaquli vəziyyətdə düzölmüşdür. Memar türbənin baştağının zəngin ornament bəzəyinə müstəsna dərəcədə böyük diqqət vermişdir. Belə ki, hər iki baştağ kufi kitabələr və ornamentlərlə bəzədilmiş haşiyəyə malikdir. Haşiyələrin daxili sahəsi bütünlüklə hündəsi rəsmlə, kaşi şirəli ornament bəzəkləri ilə doldurulmuşdur.

Abidənin salamat qalmış ikiqat paralel divar qalıqlarından və digər türbələrlə oxşarlıqdan aydın olur ki, türbənin üst örtüyü ikiqat olmuşdur.

Bərdə türbəsi

Türbənin bəzəyi ornamentlərdən və müxtəlif formalı kitabələrdən ibarətdir. Kitabələr həm məzmun, həm də tərtibat etibarını ilə müxtəlifdir. Kitabələrdən salamat qalmış parçaları sayəsində hazırda onların mənası, demək olar ki, tamamilə aydınlaşdırılmışdır. Tamamilə dağıdılmış yeganə kitabə cənub portalın açırımı üzərindədir. Çox ehtimal edilir ki, burada xatirəsinə türbə ucaldılmış şəxsin adı vaxtilə həkk olunmuşdu. Üzərindəki kitabədən məlum olur ki, türbə 1322-ci ildə Naxçıvanlı memar Əhməd Əyyub oğlu tərəfindən tikilmişdir.

QƏBƏLƏ RAYONUNUN HƏZRƏ KƏNDİNDƏKİ TÜRƏƏLƏR

Böyük Qafqazın ətəklərində yerləşən Qəbələ (Qutqaşen) rayonunun 16 km-də Həzrə kəndinin qəbiristanlığında bir neçə türbə yüksəlir. Qəbiristanlığın ətrafı sıx meşə ilə əhatə olunmuşdur. Qəbiristanlıqda türbələrdən başqa, dəfn olunmuş yerli feodal təbəqəsinin görkəmli nümayəndələrinin də qəbirləri vardır. Orada üzərlərinə çox nəfis surətdə müxtəlif mürəkkəb çiçək və hündəsi naxışlarla işlənmiş qəbir daşlarına və yazılı sənduqələrə rast gəlmək olur. Bu abidələrin təqribən XV–XVI əsrlərə aid olunması haqqında fikir söylənilir. Lakin türbələrin ətrafında aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı təxminən XII–XIII əsrlərə aid edilmiş qəbirlər də tapılmışdır.

Türbələr kənardan gətirilən təbii ağ daşdan tikilmiş, səkkizguşəli həcmə malik olub, səkkiztərəfli çadırvari örtüklərlə örtülmüşlər. Binaların səthləri tam hamardır. Ancaq giriş qapısının üst, ətraf və yan hissələri memarlıq bəzəyi ilə bəzədilmişdir ki, bu da tikintilərin əsas hissələrini təşkil edir. Abidələrin qapıları çatmatağlıdır.

Bu türbələr qrupundan birisi yaxşı qalmış, qalanları isə müxtəlif yerlərdən zədələnmiş halda idi. Hətta yarıya qədər uçulmuş da var idi. Lakin uçulub dağılmasına baxmayaraq, türbələr hələ də öz əvvəlki görkəmlərini saxlamışdılar. Meşə ilə əhatə olunduqlarından, nəmişliyin, ağac və kolların zərərli təsiri nəticəsində abidələrin daşları, ətrafdakı qədim qəbirlər, xüsusən onların örtüklərinin üzlük daşları daha çox zərər çəkmişlər.

Bu abidələr qəbiristanlıqda maraqlı bir səmtdə inşa edilmişlər. Belə ki, bir türbənin giriş hissəsi cənub-qərbə, digərləri isə şimal-qərbə tərəf baxırlar. Hərgah, bunların giriş hissələrindəki nöqtələrdən ox çəkilsə, birinci türbənin girişində tamamlanar.

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, türbələr memarlıq məharəti ilə əvvəlcə düşünülmüş vahid layihə əsasında tikilmişlər. Başqa maraqlı cəhətləri ondan ibarətdir ki, bir türbədən başqa, digərlərinin kürsülükləri yoxdur, ancaq biri hündürlüyü üç daş olan kürsünün üstündə tikilmişdir. Türbələrdə sər-dabələr yoxdur. Burada olan türbələrdən birinin üstündə olan kitabəsinə əsasən «Şeyx Mənsur» türbəsi adını almışdır. Türbənin çatmatağlı qapısı üzərində yerləşdirilmiş üçsətirlik, ərəbdilli, hərəkənlənmiş kitabədə deyilir: «... böyük xaqan, əzəmətli Sultan Şeyx İbrahim – yüksək Allah onun hökmranlığını əbədiləşdirsin – hakimiyyəti zamanında mərhəmətli Həzrə şeyxi Şeyx Mənsurun qəbridir...». Kitabədə tarix göstərilmir, lakin burada Şirvanşah Şeyx I İbrahim (1382–1417) adı çəkilir və beləliklə, müəyyən etmək olar ki, türbə XIV əsrin axırı və yaxud XV əsrin əvvəlində tikilmişdir.

Türbələrdən ikinci yazılı abidə, kitabəsində adı çəkilən Şeyx Bədrəddin adlandırılır. Türbənin üzərində iki kitabə vardır. Birinci kitabədə yazılmışdır ki, türbə Şeyx-Rəbbani Şeyx Bədrəddin Şeyx Şəmsəddin oğlundur və şeyx hicri 850, miladi 1446–47-ci ildə vəfat etmişdir. Birinci kitabənin üstündə, sağ tərəfdəki daş üzərində yerləşmiş kitabədə yazılıb ki: «Yusif ustad Zəhir oğlunun işidir...». Kitabədə iki ustanın adı verilir.

Son zamanlarda burada, türbələrin bərpası işləri zamanı daha bir türbənin inşaat kitabəsi tapılmışdı və yenidən öz yerinə, divara hörülmüşdü. İkisətirli kitabədə yazılmışdır ki, türbə münəvvər şeyx Şeyx Məhəmməd ibn Şeyx Barikin işıqlı qəbri üzərində Sultan oğlu Sultan, Abumüzəffər Şah Təhmasibin hökmranlığı zamanı tikilmişdir və hicri 970-ci il (1562–63) göstərilir.

DİRİ-BABA TÜRBƏSİ

Azərbaycanın orta əsrlər dövründə tikilmiş görkəmli türbələr içərisində xüsusi yer tutan türbələrdən birisi də Diri-baba türbəsidir. Bu türbə hər bir zaman buralara gələnlərin nəzərini, diqqətini özünə cəlb etmişdir. Türbə, özünün fəvqəladə bir görkəmi və plan quruluşuna görə Azərbaycanın başqa türbələrindən ciddi surətdə fərqlənməsi ilə, hələ XVII–XIX əsrlərdə Azərbaycanda olmuş səyyahların və memarların diqqətini özünə cəlb etmişdir.

1636-cı ilin dekabrın 30-dan 1637-ci il mart ayının 27-nə qədər Şamaxıda olmuş Holştiniya hersoqluğunun elçisi və səyyah Adam Oleari Diri-baba türbəsi haqqında qısa da olsa, lakin dəyərli məlumat verir. O, hətta türbənin qapısı üzərində olan kitabənin oxunmasına cəht belə göstərmişdi, lakin düzgün oxuya bilməmişdi.

XIX əsrin 60-cı illərində Azərbaycanda olan Peterburq Universitetinin şərq fakültəsinin professoru, məşhur şərqşünas B.Dorn burada olarkən həmin türbə ilə maraqlanmışdır, çünki bu abidə istər inşa edildiyi mövqə etibarilə, istərsə də özünün tip xüsusiyyətləri və memarlıq qismlərinin xüsusiyyəti etibarilə nadir təsadüf edilən abidədir.

Bu, qayada qurulmuş nəhəng qartal yuvasına bənzəyən abidə ağ ahəngdaşından tikilmişdir və qərribə, qeyri-adi və cazibədar memarlıq gözəlliyi vardır. Türbəyə getmək üçün dərədən keçməli və düz divar kimi yüksəyə dırmaşmaq lazım idi. Memar abidəni yerləşdirmək üçün dərənin kənarındakı qayada süni mağara açmış və abidə onun içində inşa olunmuşdur. Məhz elə buna görə də abidənin yalnız bir fasadı vardır, qalan tərəfləri isə qayanın içərisindədir.

Türbə ikimərtəbəlidir. Alt mərtəbə ikitəğli pəncərə və qapısı olan bir cüt otaqdan ibarətdir. Burada türbə xidmətçisinin yaşadığını ehtimal etmək olar. Abidənin daxili həcminin əsas hissəsi ikinci mərtəbədəki salondur. Salona aşağı otaqdan qalxan pilləkən vasitəsilə daxil olmaq mümkündür. Salona bitişik, artıq mağaranın içərisində yerləşdirilmiş başqa bir otaq da vardır.

Deməli, buradakı otaqlar alt qatındakı kimi yan-yana deyil, iç-içə, arxasına tikildiyindən, onlardan yalnız qənsərdəkinin tağlı, daş şəbəkəli pəncərəsi vardır. İşıq da binaya elə buradan düşür. Salonun tavanı incə, xırda bir günbəzlə bitir, arxa otağın tavanını isə mağaranın təbii qatı təşkil edir.

Rəvayətə görə, xatirəsi üçün türbə tikilən şəxs, mağaranın içərisində dəfn edilmişdir.

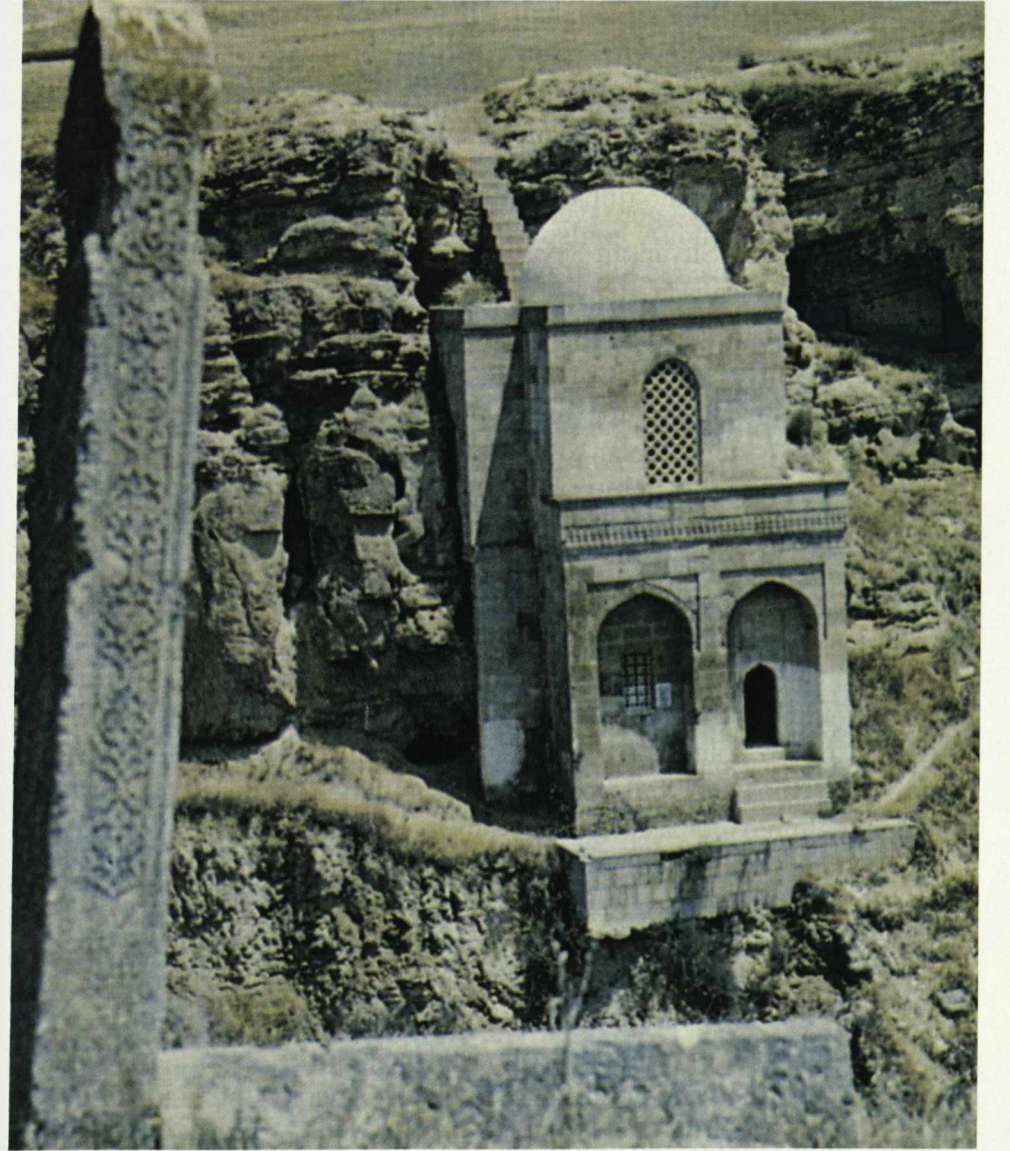
Vaxtilə gözəl memarlıq bəzəyi ilə bəzədilmiş ikinci mərtəbədəki salonnun çatmatağlı qapısı üzərində nəqş olunmuş medalyonlarda bu abidəni yaradan ustanın adı yazılmış idi. Lakin memarın öz adı olan kitabənin birinci hissəsi ovulub-töküldüyündən, onun atasının adını müəyyən etmək mümkün olmuşdu ki, bu da belə oxunmuşdu: «Ustad Hacının oğlu».

Mağaradakı dəfn yeri ilə abidənin qarşılıqlı vəziyyəti və binanın plan quruluşu ilə əlaqədar olaraq türbənin nə məqsədlə tikilməsi məsələsi tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif səviyyədə qiymətləndirilməsinə səbəb olunmuşdur. Bəzi tədqiqatçılar abidəni pir kimi qəbul edirlər, digərləri isə bu abidəni dəfn məscidi kimi göstərir. Burada onlar tikintinin qərb fasadı tərəfində binanın damına aparıcı pilləkənin olduğunu da göstərir.

Diri-baba türbəsi özünün plan quruluşu ilə bərabər, eyni zamanda, memarlıq bölgüləri və ornamentlərinin xüsusiyyətləri ilə də diqqəti cəlb edir.

Abidə, memar Ə.V.Salamzadənin təsvir etdiyi kimi, üçüncü tip, yeni günbəzli türbələr qrupuna daxildir.

Türbə haqqında maraqlı məlumat biz XVII əsrin ortalarında dəfələrlə Azərbaycanda olmuş türk səyyahı Evliya Çələbinin gündəliyində rast gəlirik. Onun verdiyi məlumat belədir: «... altı saat gedərək Pir Məhizat Soltan astanasında düşdük. Bu pira camaat Şeyx Mərzə deyirdilərsə də, bu səhvdir. Doğrusu, mərizatdır. Diri-dədə adı ilə məşhurdur. İran torpağında mərizat farsca bükülmüş deməkdir. Həqiqətən, bu irşad sahibi qoca, uca dağ ətəyindən böyük astanası içində bir güşədə, səcadə üzərində, şərəfli üzü xırqəsi ilə örtülü olaraq cömməlib oturmuşdur. Üzü qiblə tərəfə çevrilib, başı da somiənin (hücrənin) bir daşına söykənmişdir. Göründüyü kimi E.Çələbinin diqqət mərkəzində abidənin özü deyil, orada olan şəxsin haqqındakı mülahizələr du-

Diri-Baba türbəsi

zur. Eyni zamanda o, Mərəzə kəndinin adının mənşəyini aydınlaşdırmaq üçün də qiymətli məlumat verir. Digər tərəfdən o, türbənin camaat tərəfindən Şeyx Mərzə piri kimi adlandırılmasını da qeyd etmişdir. Lakin sonra təsdiq edir ki, bu pir yox, əslində türbədir. Bundan sonra E.Çələbi müfəssəl olaraq pir haqqında, pirdə münzəvilik etmiş Xacə Səlahəddin adlı bir şeyxdən eşitdiyi rəvayətdən danışır. Çələbiyə görə, yerli əhalinin «Mərəzə şeyxi» adıyla tanıdığı həməən şəxs, vaxtilə Şirvanşah Şeyx İbrahimin (1382–1417) sarayında əzançı vəzifəsində çalışmışdır. Guya Şirvanşah İbrahim sağlığında əlini onun arxasından vurub «Mərizat, mərizat» dediyinə görə də, «yıxılmasın» mənasına gəlməklə bərabər, eyni zamanda da «mərhəba», yəni afərin mənasında da işlənir və ola bilsin ki, Şamaxının Mərəzə kəndinin adı (mənsə etibarilə) həmin türbənin qədim adı olan «Piri-mərizat»la əlaqədar olsun.

Türbənin zəngin kitabələri olmuşdur. Lakin sonrakı illərdə onlar dağılıb, yoxa çıxmışdır. Ancaq 1956–1957-ci illərdə türbə ətrafında aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı, ərəb əlifbası ilə həkk edilmiş bir neçə kitabə tapılmışdı. Bunlar təmiz yonulmuş əhəngdaşından hazırlanmışlar. Aparılmış tədqiqatlar göstərmişdi ki, türbənin vaxtilə cənub fasadının bütün enini əhatə edən və kəmər kimi uzanan bütün sahəsi müxtəlif nəbatı ornamentlə qarışıq surətdə birsətiriklik, ərəbdilli yazı ilə örtülmüşdü. Uzunluğu 6m 20sm, eni isə 42 sm-dir. Kitabədə türbənin inşaat tarixindən, kim tərəfindən və kimin üçün tikilməsindən bəhs edilirdi. Lakin kitabələrin ancaq qalıqları qaldığından mətnin oxunması mümkün olmamışdır.

Bu maraqlı tarixi abidənin kitabəsinin mətninin tapılması və oxunmasına dair yönəldilmiş axtarışlar, nəhayət, nəticəsini verir. 1963-cü ildə kitabənin rəsmi əldə edilir və bunun vasitəsilə kitabənin mətni bərpa olunur. Burada yazılmışdı ki, abidə Şirvanşah Şeyx İbrahimin hakimiyyəti dövründə, hicri 805-ci (miladi 1402/03) ildə inşa edilmişdi və kitabənin xəttat Dərviş adlı bir şəxs tərəfindən yazılması da göstərilir.

Köhnə Bakı–Şirvan karvan-ticarət yolu üzərində, Mərəzə kəndinin yaxınlığında yerləşmiş bu tarixi abidə memarlıq mədəniyyətimizin ən gözəl nümunələrindən biri sayılır.

AĞBİL TÜRBƏLƏRİ

Quba rayonu Ağbil kəndinin yaxınlığında, Dərbənd–Quba yolu üzərində, vaxtilə tikilmiş bir neçə türbələrdən ancaq ikisi bizə gəlib çatmışdır. Ağbil türbələri yerli əhali tərəfindən «Dörd Ağbil» deyərək adlanır. Bu da, ola bilsin ki, təsadüfi olmasın. 1935-ci ilə qədər üçü, hazırda isə ikisi nisbətən salamat qalmış Ağbil türbələri, yəqin ki, vaxtilə dörd türbədən ibarət olan kompleks təşkil etmişdi. Türbələr daş kürsü üzərində qırmızı kərpicdən hörüldükləri üçün digər Şirvan abidələrindən fərqlənirlər. Memar Ə.V.Salamzadənin qeydinə görə, bu cəhətdən onlar, hətta cənubi Azərbaycan türbələrinə oxşayırlar və istər memarlıq, istərsə də üzərilərindəki kitabələrin məzmununa və xüsusiyyətləri etibarilə XVI əsrdə Azərbaycan türbələri içərisində xüsusi bir yer tuturlar.

Bu türbələrdən və onların üzərindəki kitabələrdən ilk dəfə keçən əsrdə Rusiya Akademiyasının akademiki, şərqşünas B.Dorn bəhs etmişdir. O, «Əqbil piri» sərlovhəsilə qeyd etdiyi «Şah Murad» və «Şeyx Məcid» türbələri kitabələrindən başqa, üçüncü bir kitabənin də olduğu haqqında məlumat verir. Sonralar bu türbələr 1935, 1948 və 1980-cı illərdə ətraflı öyrənilmişdir.

«Şeyx Məzyəd türbəsi» adlanan tikinti bayır tərəfdən səkkizbucaqlı, daxildən isə kvadrat şəklindədir. Türbə xaricdən çadırvari, içəridən isə sferik günbəzlə örtülmüşdür. Abidənin divarları bişmiş kərpiclə, kürsülük hissəsi və qapısının aşağıdan yan tərəfləri ağ daşla, əhəng daşı ilə tikilmişdir. Türbənin kürsülük hissəsinin çıxıntısı yoxdur, yəni kürsülük ilə türbə divarının səthi birdir. Abidənin içərisində yazısız – kitabəsiz bir sanduq da vardır.

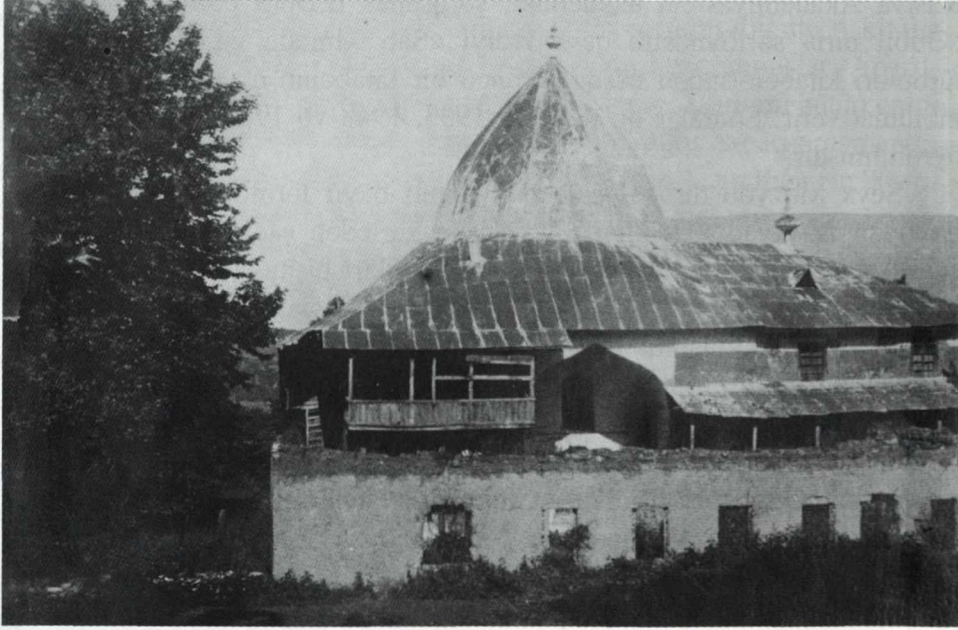
Türbənin qapısı üstündəki ağ daş lövhə üzərində həkk olunan ərəbcə yazılmış kitabədən məlum olur ki, türbə hicri 940-cı ildə (1533–1534) Sufi Rəfiəddin oğlu Şeyx Məzyəd üçün tikilmişdir.

İkinci türbə, kitabəsinə əsasən «Şah Murad» türbəsi adlanırdı. Bu türbə də kvadrat şəklindədir və şərq tərəfində dərin bir portalı vardır. Binanın fasad tərəfindəki bu portal, özünün quruluş etibarilə, ayrı bir xüsusiyyətə

malikdir və bu ondan ibarətdir ki, portalın başqalarından fərqli olaraq yan divarları örtülü deyildir, açıqdır və həmçinin geniş bir tağ şəklindədir. Bu türbənin də kitabəsinə əsasən 1533–1534-cü ildə inşa edildiyi məlum olur. Sifarişçisi də Şeyx Məzyədinin oğlu Şah Murad idi. Kitabələrdən görüldüyü kimi, bu türbələr ailə nekroloqu idi. Ola bilsin hal-hazırda uçulmuş başqa türbələrdə də nəslin başqa ailə üzvləri dəfn olunubmuş.

ŞEYX CÜNEYD TÜRƏSİ

Qusar rayonunun Həzrə kəndində inşa edilmiş tarixi abidələrdən birisi də Şeyx Cüneyd türbəsidir. Səfəvilər sülaləsinin nümayəndələrindən biri olan Cüneyd 1460-cı ildə Şirvanşah I Xəlilullahın qoşunları ilə vuruşmada həlak olmuş və Qusar rayonunun Həzrə kəndində dəfn edilmişdir.

Şeyx Cüneyd türbəsi

Azərbaycanda Səfəvilər hakimiyyətə gəldikdən sonra Şeyx Cüneydin cənəzəsinin qalıqları Ərdəbilə köçürülmüşdür. Sonralar Səfəvi hökmdarı I Təhmasibin göstərişi ilə qəbir üzərində türbə tikilmişdir. Abidənin fəsadındakı kitabədə türbənin 1544-cü ildə tikildiyi göstərilir. Bişmiş kərpicdən inşa edilmiş abidə kvadrat planlı əsas binadan və onun künclərindəki otaqlardan – hücrələrdən ibarətdir. Türbənin 4 divarının hər birində giriş açırımları (qapı yerləri) vardır. Dördüncü hücrənin içərisindən türbənin günbəzinə pilləkən qalxır. Türbənin iç səthi 1,42 m. hündürlüyə qədər mavi və qara-bənövşəyi rəngli kaşı lövhələrlə üzlənmiş, interyerin yuxarı hissəsi suvaqla örtülmüşdür.

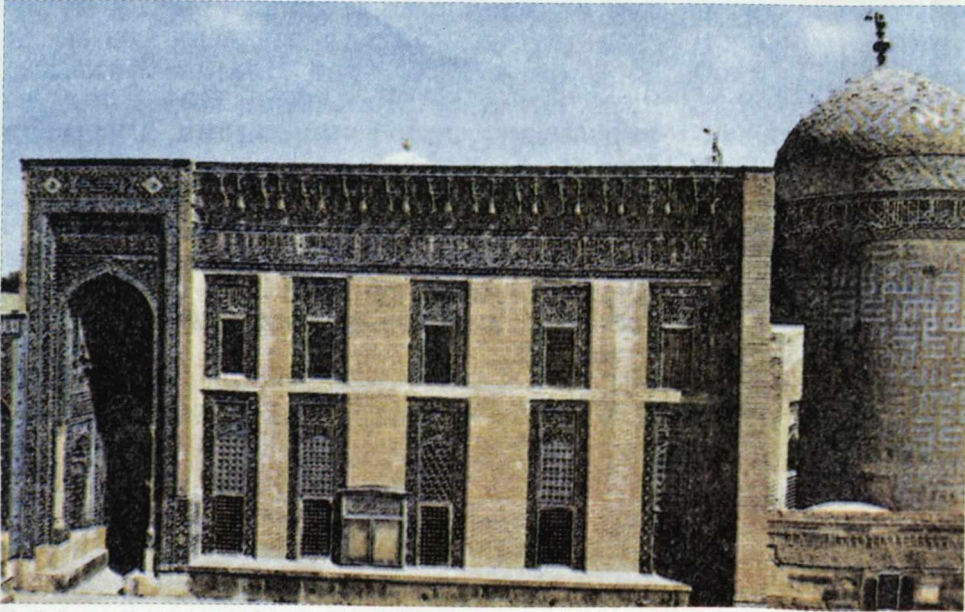
Türbənin bayır səthlərində şirli kərpicdən quraşdırılmış bəzək fraqmentləri indiyədək qalmışdır.

ŞEYX SƏFİƏDDİN KOMPLEKSİ

Şeyx Səfiəddin İshaq əl-Müsəvi-əl-Ərdəbillinin (1252–1334) türbəsi (Şeyx Səfi türbəsi) Ərdəbil şəhəri ətrafında tikilmişdir. XVI–XVII yüzilliklərdə Azərbaycanda tikilmiş ən gözəl memarlıq abidələrindəndir. Müsəlmanların ziyarətgahına çevrilən kompleksdə təkcə Şeyx Səfiəddin türbəsi deyil, I Şah İsmayılın türbəsi «Cinixana» məscidi, zəvvarlara məxsus otaqlar və s. vardır. Binaların içərisi qızıl və gümüşdən düzəldilmiş əşyalarla bəzədilmiş, salonlarına gözəl xalılar döşənmişdir. «Şeyx Səfi» xalısı (1536) (Şah I Təhmasibin sifərişi ilə) həmin salon üçün toxunmuşdur. Həmin xalı hal-hazırda Londonun «Viktoriya və Albert» muzeyində saxlanılır. Kompleks Ərdəbilin bazar meydanı qarşısında yerləşir. Kompleksə daxil olan binaların ən qədimi səkkizbucaqlı «Cənnətsərə» məscidindən sonra, ansamblın əsas binası: Şeyx Səfi türbəsi tikilmişdir (XIV). XIV–XVII yüzilliklərdə kompleks tamamlanmışdır. Şeyx Səfi türbəsi daş kürsülük üzərində tikilmiş Qülləvari iki baştaqlı türbədir. Onun firuzəyi kaşılı qırmızı kərpicdən hörülmüş gövdəsində də kərpic düzümündən «Allah» kəlmələri yazılmışdır. Ziyarətə gələnlər üçün tikilmiş «Qəndilxana» (1526–1527-ci ildə tikilmişdir) adlı ibadət məscidi və I Şah

İsmayıl məxsus olan türbə daha çox diqqəti cəlb edir. Türbənin günbəzinin iç səthi qızılı naxışlarla, bayır səthi isə ikirəngli kərpic düzümündən olan ornamentlərlə bəzədilmişdir. I Şah İsmayılın türbəsinin günbəzində iki qızıl qılınc baş-başa çatılmış halda düzəldilmişdir. I Şah İsmayılın türbəsi, «Hərəmxana tanı» və «Hərəmxana türbəsi» adlı iki tikili ilə birləşir. Şeyx Səfiəddin kompleksinə başqa tikililər, xüsusilə Səfəvilər nəslinin başqa üzvləri basdırılmış türbələr də daxildir.

I Şah İsmayılın anası Aləmşah bəyimin türbəsi də bu həyətdədir. «Cənətsəra» məscidinin tikildiyi «Şəhidgah» adlanan həyətdə, hakimiyyət uğrunda şəhid olmuş Səfəvilər dəfn olunmuşdur. Vaxtilə çini qablar hazırlanan «Çinixana» binası XVII yüzillikdə tikilmişdir. Kitabxana binasının rəflərində qiymətli kitablar da saxlanılırdı. 1826–1828-ci illərdə olmuş Rus–İran müharibəsi zamanı həmin kitablar qənimət kimi ələ keçirilmiş, Peterburqa aparılmışdır.

AĞBİL TÜRBƏLƏRİ

Quba rayonu Ağbil kəndinin yaxınlığında, Dərbənd–Quba yolu üzərində, vaxtilə tikilmiş bir neçə türbələrdən ancaq ikisi bizə gəlib çatmışdır. Ağbil türbələri yerli əhali tərəfindən «Dörd Ağbil» deyə adlanır. Bu da, ola bilsin ki, təsadüfi olmasın. 1935-ci ilə qədər üçü, hazırda isə ikisi nisbətən salamat qalmış Ağbil türbələri, yəqin ki, vaxtilə dörd türbədən ibarət olan kompleks təşkil etmişdi. Türbələr daş kürsü üzərində qırmızı kərpicdən hörüldükləri üçün digər Şirvan abidələrindən fərqlənirlər. Memar Ə.V.Salamzadənin qeydinə görə, bu cəhətdən onlar, hətta cənubi Azərbaycan türbələrinə oxşayırlar və istər memarlıq, istərsə də üzərilərindəki kitabələrin məzmununa və xüsusiyyətləri etibarilə XVI əsrdə Azərbaycan türbələri içərisində xüsusi bir yer tuturlar.

Bu türbələrdən və onların üzərindəki kitabələrdən ilk dəfə keçən əsrdə Rusiya Akademiyasının akademiki, şərqşünas B.Dorn bəhs etmişdir. O, «Əqbil piri» sərlövhesilə qeyd etdiyi «Şah Murad» və «Şeyx Məcid» türbələri kitabələrindən başqa, üçüncü bir kitabənin də olduğu haqqında məlumat verir. Sonralar bu türbələr 1935, 1948 və 1980-ci illərdə ətraflı öyrənilmişdir.

«Şeyx Məzyəd türbəsi» adlanan tikinti bayır tərəfdən səkkizbucaqlı, daxildən isə kvadrat şəklindədir. Türbə xaricdən çadırvari, içəridən isə sferik günbəzlə örtülmüşdür. Abidənin divarları bişmiş kərpiclə, kürsülük hissəsi və qapısının aşağıdan yan tərəfləri ağ daşla, əhəng daşı ilə tikilmişdir. Türbənin kürsülük hissəsinin çıxıntısı yoxdur, yəni kürsülük ilə türbə divarının səthi birdir. Abidənin içərisində yazısız – kitabəsiz bir sanduq da vardır.

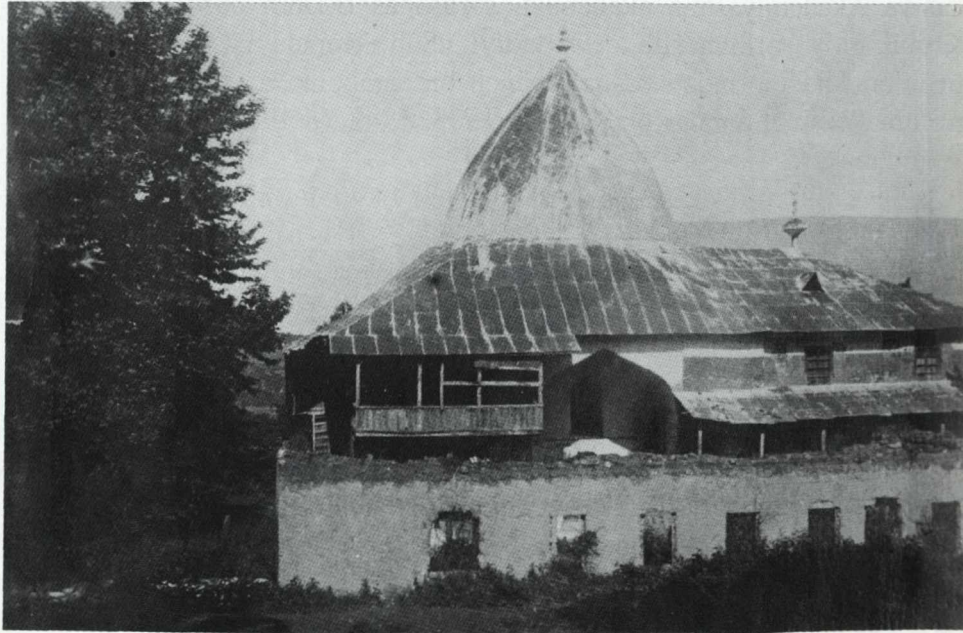
Türbənin qapısı üstündəki ağ daş lövhə üzərində həkk olunan ərəbcə yazılmış kitabədən məlum olur ki, türbə hicri 940-cı ildə (1533–1534) Sufi Rəfiəddin oğlu Şeyx Məzyəd üçün tikilmişdir.

İkinci türbə, kitabəsinə əsasən «Şah Murad» türbəsi adlanırdı. Bu türbə də kvadrat şəklindədir və şərq tərəfində dərin bir portalı vardır. Binanın fasad tərəfindəki bu portal, özünün quruluş etibarilə, ayrı bir xüsusiyyətə

malikdir və bu ondan ibarətdir ki, portalın başqalarından fərqli olaraq yan divarları örtülü deyildir, açıqdır və həmçinin geniş bir tağ şəklindədir. Bu türbənin də kitabəsinə əsasən 1533–1534-cü ildə inşa edildiyi məlum olur. Sifarişçisi də Şeyx Məzyədin oğlu Şah Murad idi. Kitabələrdən görüldüyü kimi, bu türbələr ailə nekroloqu idi. Ola bilsin hal-hazırda uçulmuş başqa türbələrdə də nəslin başqa ailə üzvləri dəfn olunubmuş.

ŞEYX CÜNEYD TÜRƏSİ

Qusar rayonunun Həzrə kəndində inşa edilmiş tarixi abidələrdən birisi də Şeyx Cüneyd türbəsidir. Səfəvilər sülaləsinin nümayəndələrindən biri olan Cüneyd 1460-cı ildə Şirvanşah I Xəlilullahın qoşunları ilə vuruşmada həlak olmuş və Qusar rayonunun Həzrə kəndində dəfn edilmişdir.

Şeyx Cüneyd türbəsi

Azərbaycanda Səfəvilər hakimiyyətə gəldikdən sonra Şeyx Cüneydin cənəzəsinin qalıqları Ərdəbilə köçürülmüşdür. Sonralar Səfəvi hökmdarı I Təhmasibin göstəriş ilə qəbir üzərində türbə tikilmişdir. Abidənin fasadındakı kitabədə türbənin 1544-cü ildə tikildiyi göstərilir. Bişmiş kərpicdən inşa edilmiş abidə kvadrat planlı əsas binadan və onun künclərindəki otaqlardan – hücrələrdən ibarətdir. Türbənin 4 divarının hər birində giriş açırımları (qapı yerləri) vardır. Dördüncü hücrənin içərisindən türbənin günbəzinə pilləkən qalxır. Türbənin iç səthi 1,42 m. hündürlüyə qədər mavi və qara-bənövşəyi rəngli kaşı lövhələrlə üzlənmiş, interyerin yuxarı hissəsi suvaqla örtülmüşdür.

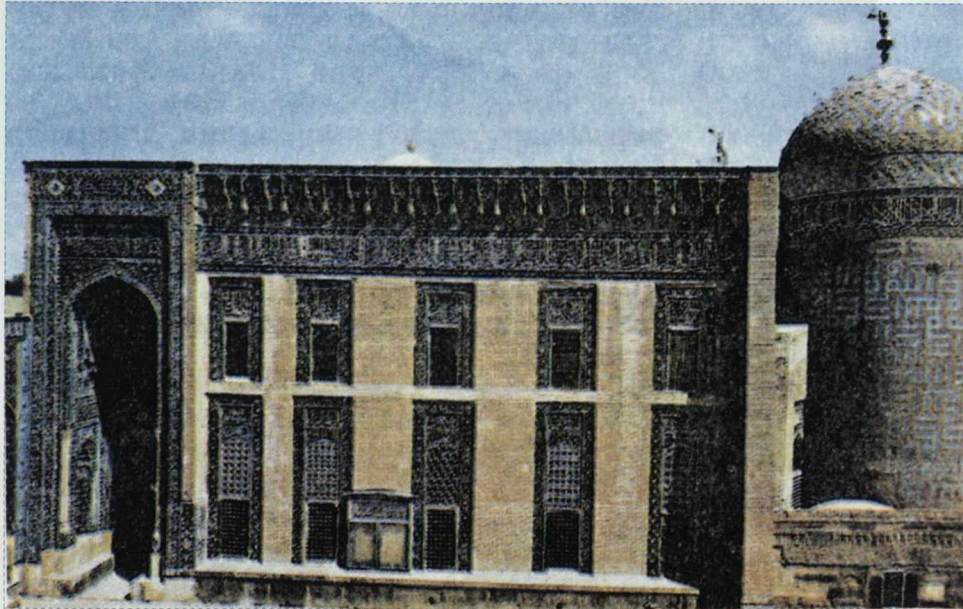
Türbənin bayır səthlərində şirli kərpicdən quraşdırılmış bəzək fraqmentləri indiyədək qalmışdır.

ŞEYX SƏFİƏDDİN KOMPLEKSİ

Şeyx Səfiəddin İshaq əl-Müsəvi-əl-Ərdəbillinin (1252–1334) türbəsi (Şeyx Səfi türbəsi) Ərdəbil şəhəri ətrafında tikilmişdir. XVI–XVII yüzilliklərdə Azərbaycanda tikilmiş ən gözəl memarlıq abidələrindəndir. Müsəlmanların ziyarətgahına çevrilən kompleksdə təkcə Şeyx Səfiəddin türbəsi deyil, I Şah İsmayılın türbəsi «Cinixana» məscidi, zəvvarlara məxsus otaqlar və s. vardır. Binaların içərisi qızıl və gümüşdən düzəldilmiş əşyalarla bəzədilmiş, salonlarına gözəl xalılar döşənmişdir. «Şeyx Səfi» xalısı (1536) (Şah I Təhmasibin sifarişinə) həmin salon üçün toxunmuşdur. Həmin xalı hal-hazırda Londonun «Viktoriya və Albert» muzeyində saxlanılır. Kompleks Ərdəbilin bazar meydanı qarşısında yerləşir. Kompleksə daxil olan binaların ən qədimi səkkizbucaqlı «Cənətsərə» məscidindən sonra, ansamblın əsas binası: Şeyx Səfi türbəsi tikilmişdir (XIV). XIV–XVII yüzilliklərdə kompleks tamamlanmışdır. Şeyx Səfi türbəsi daş kürsülük üzərində tikilmiş Qülləvari iki baştaqlı türbədir. Onun firuzəyi kaşılı qırmızı kərpicdən hörülmüş gövdəsində də kərpic düzümündən «Allah» kəlmələri yazılmışdır. Ziyarətə gələnlər üçün tikilmiş «Qəndilxana» (1526–1527-ci ildə tikilmişdir) adlı ibadət məscidi və I Şah

İsmayıl məxsus olan türbə daha çox diqqəti cəlb edir. Türbənin günbəzinin iç səthi qızılı naxışlarla, bayır səthi isə ikirəngli kərpic düzümündən olan ornamentlərlə bəzədilmişdir. I Şah İsmayılın türbəsinin günbəzində iki qızıl qılınc baş-baş çatılmış halda düzəldilmişdir. I Şah İsmayılın türbəsi, «Hərəmxana tanı» və «Hərəmxana türbəsi» adlı iki tikili ilə birləşir. Şeyx Səfiəddin kompleksinə başqa tikililər, xüsusilə Səfəvilər nəslinin başqa üzvləri basdırılmış türbələr də daxildir.

I Şah İsmayılın anası Aləmşah bəyimin türbəsi də bu həyətdədir. «Cənətsəra» məscidinin tikildiyi «Şəhidgah» adlanan həyətdə, hakimiyyət uğrunda şəhid olmuş Səfəvilər dəfn olunmuşdur. Vaxtilə çini qablar hazırlanan «Çinixana» binası XVII yüzillikdə tikilmişdir. Kitabxana binasının rəflərində qiymətli kitablar da saxlanılırdı. 1826–1828-ci illərdə olmuş Rus–İran müharibəsi zamanı həmin kitablar qənimət kimi ələ keçirilmiş, Peterburqa aparılmışdır.

ŞƏHƏRLƏR

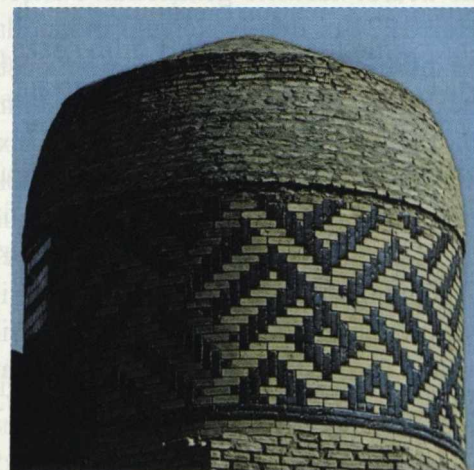

NAXÇIVAN

Azərbaycanın ən qədim şəhərlərindən birisi də Naxçıvandır. Salınması tarixi qədimdir, (3500 il bundan əvvəl salındığı güman oluurlar) ancaq dəqiq deyildir. Arxeoloji qazıntılar zamanı b.e.ə. II–I minilliklərə aid olduğu sübut edilmiş, qazıntılar zamanı o dövrə aid maddi-mədəniyyət nümunələri tapılmışdır. Bu, Naxçıvanın eradan əvvəl mövcud olduğunu sübut edir. Naxçıvanın adı ilk dəfə yunan coğrafiyaşünası Ptolomeyin (e.ə. II yüzillik) «Coğrafi təlimnamə» əsərində Naksuana kimi qeyd olunmuşdur. Orta əsr ərəb mənbələrində Naxçıvanın adı «Nəşava» kimi işlənmişdir. Məhəmməd Naxçıvani, Həmdullah Qəzvini, katib Çələbi, Evliya Çələbi və başqaları şəhəri «Nəqşi-i cahan» (dünyanın bəzəyi) adlandırmışlar.

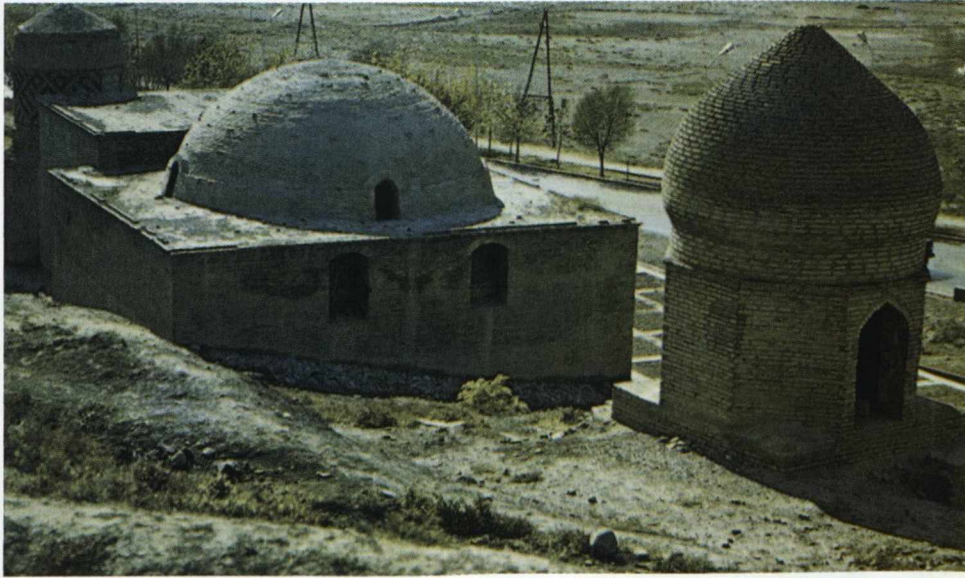
Naxçıvan qədim dövrlərdə Atropatena dövlətinin tərkibində olmuşdur. III yüzillikdə Sasanilər ələ keçirmişlər. Ticarət, sənətkarlıq, mədəniyyət inkişaf etmişdir. Sasanilərin zərboxanası da Naxçıvanda yerləşmişdir. 603-cü ildə İran–Bizans müharibəsinin yeni mərhələsi başlandı. Bu zaman Naxçıvanı Bizans imperatoru II İrakli tərəfindən dağıdıldı.

Yenicə dirçəlməyə başlamış Naxçıvanı 654-cü ildə ərəb qoşunları tutdu, 656-cı ildən ərəb qarnizonu Naxçıvanda yerləşdirildi. 816-cı ildə başlanan Babək hərəkatı Naxçıvanı da bürüdü. Ərəb xilafəti zəiflədiyi zaman Naxçıvan əvvəlcə Sacilər, sonra isə Salarilər dövlətinin tərkibinə daxil edildi. 1064-cü ildə Naxçıvanı Səlcuqilər ələ keçirdilər. Naxçıvan Səlcuqi canişinlərinin iqamətgahına çevrildi. Eldəgizlərin hökmranlığı dövründə Naxçıvan xeyli inkişaf etdi, şəhərdə abadlıq işləri aparıldı, yeni saraylar, məscidlər ti-

İmanzadə movzoleyi

kildi, dulusçuluq, ipəkçilik, xalçaçılıq inkişaf etdirildi. Yaxın şərq ölkələri ilə ticarət xüsusilə genişləndi. Naxçıvan memarlıq məktəbi yaranıb inkişaf etdi. 1221-ci ildə Naxçıvanı monqollar dağıtdılar. 1225-ci ildə Xəzərşah Məhəmməd oğlu Cəlaləddinin qoşunları tutdu. 1257-ci ildən Elxanilərin hakimiyyəti altına keçdi. Qazan xanın islahatları şəhərləri bir qədər dirçəltdi, sənətkarlıq, ticarət inkişaf etdi. Elxani hökmdarlarının adına sikkələr kəsildi. XIV yüzilliyin 50-ci illərində Çobanilərin, Cəlalilərin tabeliyində olan Naxçıvanı 1386-cı ildə Toxtamış, 1387-ci ildə isə Teymur işğal etdi. 1412-ci ildən Qaraqoyunluların tabeliyində olan Naxçıvan 1468-ci ildən Ağqoyunluların əlinə keçdi. 1501-ci ildə Səfəvi hökmdarı olan I Şah İsmayılın qoşunu Naxçıvanı tutdu. Səfəvilər dövləti zəiflədikdən sonra Naxçıvanda da müstəqil feodal dövləti yarandı. Naxçıvan xanlığına İran şahı Ağa Məhəmməd Şah Qacar 1795 və 1797-ci ildə hücum edib şəhəri dağıtdı. Şəhər tənəzzül etdi. 1827-ci il iyunun 26-da Naxçıvanı rus qoşunları tutdu. 1826–1828-ci illərdə davam edən Rus–İran müharibəsi Türkmənçay sülh

müqaviləsi ilə nəticələndi. Müqaviləyə görə Naxçıvan da Rusiyaya tabe edildi. Xanlıq idarə üsulu ləğv edildi. 1841-ci ildən qəza mərkəzinə çevrildi.

1920-ci il iyulun 28-də Naxçıvanı bolşeviklər işğal etdilər. 1924-cü ildə fevralın 9-da Naxçıvan MSSR təşkil edildi. Naxçıvan şəhəri Muxtar Respublikanın mərkəzi oldu.

1990-cı il noyabr ayında Naxçıvan Ali Məclisinin qərarı ilə Muxtar Respublikanın adından «Sovet Sosialist» sözü götürüldü. Hal-hazırda Naxçıvan şəhəri get-gedə abadlaşır, böyüyür, genişlənir.

QƏBƏLƏ

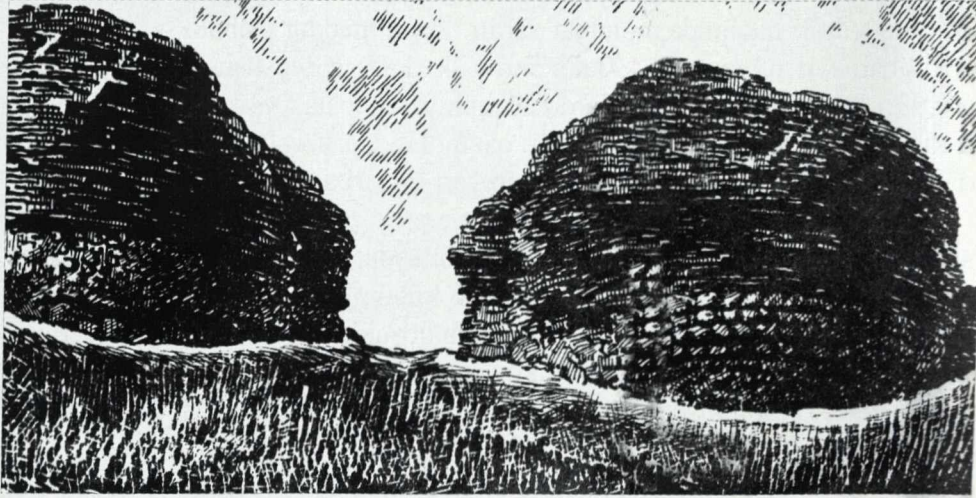
Qəbələ tarixən Qafqaz Albaniyasının paytaxtı olmuşdur. Şəhər təqribən eramızdan əvvəl V əsrdə salınmışdır. Azərbaycanda ən qədim şəhərlərdən biridir. Qəbələ şəhəri tarixi mənbələrdə Kabalaka, Xabala kimi də adlandırılmışdır. Qəbələ şəhəri haqqında qədim yunan coğrafiyaşünası Ptolomey e. əvvəl (II sər.), ərəb tarixçisi Bəlazuri (IX əsr) öz əsərlərində məlumat vermişlər. Qədim yunan, fars, türk mənbələrində də Qəbələ şəhəri haqqında məlumat vardır. Uzun müddət Qəbələ şəhərinin yeri mübahisəli olmuşdur. A. Bakıxanov ilk dəfə «Gülüstani-İrəm» əsərində göstərmişdir ki, tarixi mənbələrdə adı çəkilən Xabala Qəbələ şəhəridir. Sonrakı illərdə arxeoloqların apardıqları qazıntılar zamanı əldə edilən maddi-mədəniyyət nümunələri əsasında şəhərin yeri və tarixi düzün müəyyən edildi.

Əldə edilən məlumatlara görə şəhər e.ə. V yüzillikdə salınmışdır. Yüksək mədəniyyət və iqtisadiyyata malik olmuşdur. Yadellilər dəfələrlə şəhər üzərinə hücum etmişlər. Lakin şəhər bu hücumlara mərdliklə sinə gərmişdir. Eramızdan əvvəl, 60-cı illərdə Roma qoşunları Qəbələyə hücum etmiş, ancaq ala bilməmişlər. Sasani hökmlərində Qəbələ böyük sənətkarlıq mərkəzi olmuşdur. Qazıntılar zamanı Sasani hökmdarı II Bəhrəmin adına kəsilmiş pullardan ibarət dəfinə tapılmışdır.

V yüzillikdə Xəzərlər Qəbələ şəhəri üzərinə hücum etmiş və şəhəri dağıtmışlar. Şəhərin iqtisadi həyatında geriləmə başlamış, o özünün əvvəlki

yüksəlişini itirmişdir. Buna baxmayaraq Qəbələ yenə də alban kilsəsinin dini mərkəzi olaraq qalırdı. Xilafət dövründə şəhərin iqtisadi həyatında yenidən dirçəliş olmuş, sənətkarlıq, ticarət yüksəlmişdir. Qonşu ölkələrlə (İberiya, Qara dəniz və Aralıq dənizi ölkələri ilə) ticarət əlaqələri genişlənməmişdir. XIII yüzillikdə monqollar, 1386–1387-ci illərdə isə Teymurun qoşunları şəhər üzərinə hücum etmişlər. Şəhər müqavimət göstərsə də yadellilər tərəfindən alınmış və dağıdılmışdır. Şəhər öz əvvəlki şöhrətini itirdiyindən müstəqilliyi də itmişdir. Şəhər gah Şirvanşahlara, gah da Şəki xanlarına tabe edilmişdir. Nadir şahın (1736–1747) Azərbaycana hücumu zamanı şəhər dağıdılmış, onun iqtisadi və siyasi həyatı sönmüş, əhali şəhəri tərk etməli olmuşdur. Lakin Hacı Çələbi xanın Nadir şaha qarşı apardığı mübarizə nəticəsində şəhər yenidən dirçəlmiş və xanlığın ticarət mərkəzinə çevrilmişdir.

Şəhər əhalisi dulusçuluq, sənətkarlıq, əkinçiliklə məşğul olmuşlar. Şəhərin müdafiəsi üçün qala hasarları çəkilmişdir. Qəbələdə xüsusi sənətkarlıq, dulusçuluq məhəllələri olmuşdur. Şəhərdə möhtəşəm yaşayış və ictimai binalar tikilmişdir. Qala bürclərinin, şəhər hasarlarının və binaların qalıqları hələ də qalmaqdadır.

GƏNCƏ

Gəncə Azərbaycanın qədim şəhərlərindəndir. Onun salınması tarixi dəqiqləşdirilmişdir. Onun salınma tarixi miladdan əvvəl V əsrə aid edilir. «Gəncə» sözünün etimologiyası haqqında da mülahizələr müxtəlifdir. Ərəblər öz mənbələrində «Cənzə», farslar «Gəncə», gürcülər «Qaidza» kimi göstərmişlər. «Kitabi Dədə-Qorqud» dastanında da Gəncənin adı çəkilir. Bəzi tədqiqatçılar göstərirlər ki, (E.Fesler) «Gəncə» Azərbaycan sözü olub, «açıq yer», «gen yer» mənasını verir. Bəzi tarixçilər Gəncənin Makedoniyalı İsgəndərin (336–323) dövründə salındığını qeyd edirlər. Mirxond Gəncənin Sasani hökmdarı I Qubadın (488–531) dövründə salındığını qeyd edir. Həmdullah Qəzvin isə 659–660-cı illərdə salındığını göstərmişdir. Azərbaycan arxeoloqu İ.Cəfərzadənin fikrincə, Gəncə e.ə. V yüzillikdə salınmışdır. Aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilən saxsı qab, şüşə, daş iskanə, dolça, kasa, divar qalıqları və s. bu dövrə aid edilmişdir. Xilafət orduları tərəfindən tutulan Gəncə IX yüzillikdə ticarətdə, iqtisadiyyatda, sənətkarlıqda böyük yüksəliş əldə etmişdi. Bərdədən sonra Arranın ikinci böyük şəhəri idi. X yüzillikdə Bərdə tənəzzül etdikdən sonra Arranın mərkəzi Gəncəyə köçürüldü. Şəhər əhalisi artırdı, sənətkarlıq, ticarət inkişaf edirdi. Qala divarları şəhəri daha möhtəşəm göstərirdi. Xilafət zəiflədiyi zaman Gəncə də Salarilər dövlətinin tərkibinə keçdi. Salarilərin Arran valisinin iqamətgahı Gəncədə yerləşirdi. 971-ci ildə Gəncədə Şəddadilər hakimiyyəti ələ aldı, Gəncə Şəddadilərin mərkəzinə çevrildi. Şəddadilər şəhərdə saraylar, məscidlər, karvansaralar tikdirib, qala hasarlarını möhkəmlətdilər. İpəkçilik, dulusçuluq inkişaf etdirildi. XI yüzilliyin əvvəllərində Alban katalikosluğunun mərkəzi Gəncəyə köçürüldü. 1054-cü ildə Səlcuq sultanı I Toğrul (1038–1063) Arrana hücum etdi. Şəddadi hökmdarı Şavur I Toğrulu yaxşı hədiyyələrlə qarşılayıb onun vassallığını qəbul etdi. Şavurun dövründə də Gəncə yüksəliş dövrünü keçirirdi. Məşhur Gəncə qapıları da sənətkar İbrahim tərəfindən onun dövründə (1063) hazırlanmışdı. XI yüzilliyin sonlarına yaxın Gəncədə Şəddadilərin hökmranlığına tam son qoyuldu. Səlcuqilər hakimiyyəti ələ keçirib Gəncəni özlərinin

iqamətgahlarına çevirdilər. 1139-cu ildə baş verən güclü zəlzələ nəticəsində şəhər dağıldı və 230–300 minə qədər adam həlak oldu. Xalq tezliklə Gəncəni yenidən bərpa etdi, Gəncədə hakimiyyət Eldənizlərin əlinə keçdi. Eldəniz hökmdarı Şəmsəddin dövründə Gəncə böyüdü, inkişaf etdi. Ticarətin, elmin, ədəbiyyatın, mədəniyyətin mərkəzinə çevrildi. Eldəniz hökmdarı Məhəmməd Cahan Pəhləvan (1175–1186) və Qızıl Arslanın (1186–1191) dövründə Gəncə yüksəliş dövrünü keçirməyə başlamışdı. Cahan Pəhləvanın oğlanları arasında gedən mübarizə şəhərə tez-tez basqınlar olmasına gətirib çıxarırdı. Eldəniz hökmdarı Özbəyin dövründə (1210–1225) monqollar Gəncəyə hücum edib şəhəri dağıtdılar (1222). 1225-ci ildə Xarəzmşahın oğlu Cəlaləddin də Gəncəyə soxuldu, Atabəy Özbək Əlincə qalasına qaçdı və orada da öldü (Naxçıvanda). 1235-ci ildə monqollar yenidən Gəncəyə hücum edib, çox çətinliklə ələ keçirib dağıtdılar. Gəncə Elxanilər dövlətinin tərkibinə daxil oldu (Monqol hakimiyyəti). Gəncə tez-tez Azərbaycana hücum edən hökmdarların əlinə keçirdi. XV yüzilliyin I yarısında Qaraqoyunluların əlində olmuşdur. XVI yüzillikdə isə Səfəvilərin ixtiyarında idi. Səfəvi şahı I Abbasın dövründə şəhər iqtisadiyyatı inkişaf etdi, şəhər mühüm sənətkarlıq və ticarət mərkəzinə çevrildi. Gəncə şəhəri o dövrdə artıq yeni əraziyə köçürülmüşdü. I Şah Abbasın dövründə şəhərdə abadlıq işləri genişləndi, məscid (1606 – Şah Abbas məscidi – Cümə məscidi də deyirlər) karvansara, hamam tikildi. Feodal çəkişmələri nəticəsində Səfəvilər dövləti zəiflədiyi vaxt 1725-ci ildə Osmanlı qanunları Gəncəni tutdular. Gəncənin üzərinə hücum edən Nadir şah Osmanlı qoşununu məğlub edib, Gəncəni aldı (1735). Nadir öldürüldükdən sonra mərkəzi dövlət (XVIII yüzilliyin ortalarında) zəiflədiyi zaman Azərbaycanda müstəqil xanlıqlar yaranmağa başlayanda Gəncə xanlığı da təşəkkül tapdı.

Rus imperiyasının Azərbaycana hücumu güclənən vaxt Gəncə xanlığı üzərinə V.Zubovun başçılığı altında rus ordusu yeridildi. Gəncə xanlığı ilə Zubov arasında barışıq imzalandı. Çar I Pavel Zubovun ordusunun 1797-ci ildə geri çağırıldı. V.Zubovdan sonra P.D.Sisianovun başçılığı altında rus işğalçı orduları 1803-cü ilin dekabr ayının sonlarında Gəncəyə yeridildi. Gən-

Gəncə şəhərinin qədim qala hasarları və qapısı

Göy imam. (İmamzadə)

cə xanı Cavad xan şəhəri ruslara təslim etməkdən imtina etdi. Oğlu İbrahim xanla birlikdə vuruşaraq qala hasarları üstündə qəhrəmancasına həlak oldu (erməni satqınlığının qurbanı). 1804-cü il yanvarın 3-də Rus qoşunları Gəncəni işğal etdilər. Gəncə xanlığı ləğv edildi. P.D.Sisianovun əmrilə Gəncə adı dəyişdirilib I Aleksandrın arvadının «şərəfinə» Yelizavetpol adlandırıldı. Müstəmləkəçiliklə əlaqədar dəyişdirilmiş tarixi yer adları AXC dövründə bərpa edildi. Yelizavetpol şəhərinin yenidən Gəncə adlandırılması barədə qərar qəbul edilmişdi. 1813-cü il Gülüstən müqaviləsinə əsasən Gəncə Rusiya imperiyasının tərkibinə qatıldı. 1869-cu ildən Gəncə Yelizavetpol quberniyasının mərkəzi idi. Gəncə XIX yüzilliyin II yarısından – XX yüzilliyin əvvəllərinə qədər iqtisadi-siyasi cəhətdən inkişaf etməyə başladı. Azərbaycanda başlanan azadlıq mübarizəsində iştirak edirdi.

1918-ci il mayın 28-də Tiflisdə Fətəli xan Xoyskinin başçılığı ilə təşkil olunmuş AXC hökuməti iyunun 16-da Gəncəyə köçdü. Türk ordusunun qərrargahı Gəncədə yerləşirdi (Bakı təhlükədə olduğu üçün). 1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycanda bolşeviklər hakimiyyəti ələ keçirdikdən sonra, 1934-cü ildə Gəncənin adı dəyişdirildi – S.M.Kirovun adı verilərək Kirovabad adlandırıldı. 1989-cu il dekabrın 30-dan Azərbaycan SSR Ali Sovetinin sessiyasından sonra Gəncə özünün tarixi adına qaytarıldı.

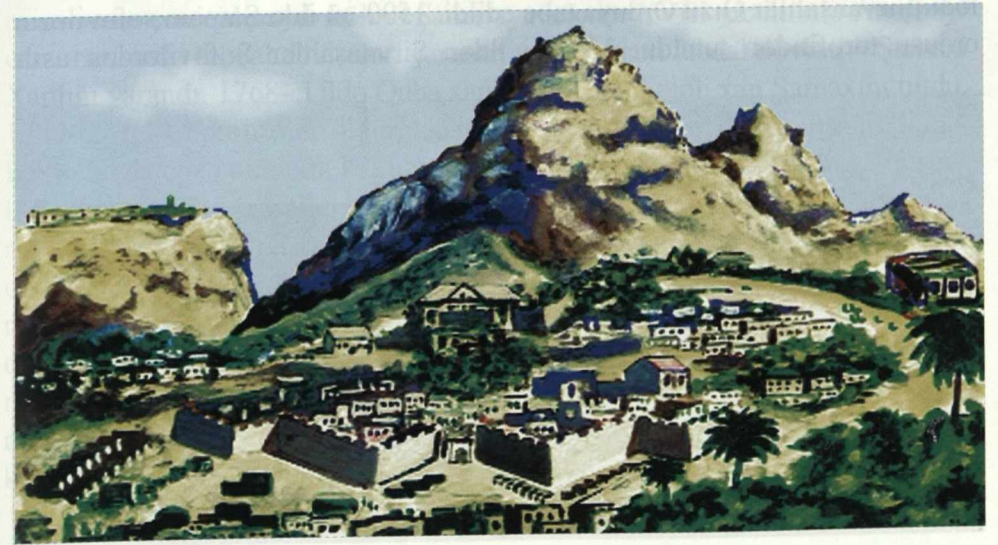
2007-ci ildə Gəncənin salınmasının 2501-ci ili təntənə ilə qeyd edildi. Gəncə hasarları və qapısı yenidən bərpa edildi. Gəncənin tarixiliyi özünə qaytarıldı.

ŞAMAXI

Şamaxı Azərbaycan ərazisində olan ən qədim şəhərlərdən biridir. Şəhərin nə vaxt salındığı dəqiq məlum deyildir. Şamaxının ilk adı qədim yunan coğrafiyaşünası Ptolomeyin (e. əvvəl II əsr) «Coğrafi təlimnamə» əsərində «Samaxeya», yaxud «Kemaxeya» kimi çəkilir. Bu şəhər haqqında qədim ərəb, fars, türk, gürcü, rus və Avropa mənbələrində də məlumat verilmişdir. Bəzi tədqiqatçılar Şamaxı sözünün etimologiyasının tayfa adı ilə bağlı olduğunu göstərir. Şamaxıda aparılan arxeoloji qa-

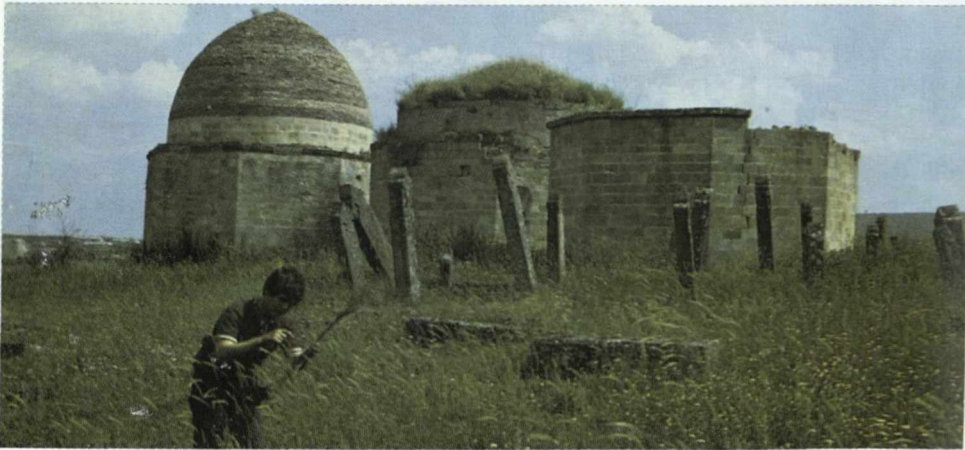

Şamaxı XVII əsrdə Adam Olearinin çəkdiyi şəkil

Şamaxı XVII əsrin II yarısında

zıntılar zamanı e.ə. V–IV əsrlərə aid maddi mədəniyyət qalıqları aşkar edilmişdir. Qədim Roma və Arşaki sikkələri Makedoniyalı İsgəndərə məxsus sikkələrə oxşayan dirhəmlər Şamaxının qədim dövlətlərlə iqtisadi əlaqələrini sübut edir. Xilafət dövründə Şamaxı mahal mərkəzi oldu. Xilafət zəiflədiyi (X yüzilliyin ortaları) vaxt Azərbaycanda yaranan feodal dövlətlərindən olan Şirvanşahlar Şamaxını 918-ci ildə özünə mərkəz seçdi. XI yüzillikdə şəhər ətrafına hasar çəkildi. XII əsrdə Gülüstan və Buğurt qalaları tikildi. Qalalar müdafiə xarakteri daşımış Şirvanşahların sığınacaq istehkamları olmuşdur. III Mənuçöhrün (1120–1160) dövründə şəhər inkişaf etdi. Şamaxı üzərinə gürcü çarı Davidin (1088–1125) orduları hücum etdi. Şirvanşahlarla gürcü çarları arasında olan qohumluq əlaqələri Şamaxının səlcuqilərin dağıntısından xilas etdi. Şamaxıda sənətkarlıq, elm, incəsənət, mədəniyyət inkişaf edirdi. XII yüzillikdə Şamaxını Eldəgiz hökmdarı Qızıl Arslan tutdu. 1192-ci ildə Şamaxıda baş verən zəlzələ şəhəri dağıtdığına görə Şirvanşah I Axsitan paytaxtı Bakıya köçürdü. Monqolların 1221-ci ildə Şamaxıya hücumu şəhəri viranəyə çevirdi. Şamaxının iqtisadiyyatı zəiflədi. Şirvanşahlar Qızıl Orduya tabe edildi. 1500-cü ildə Şamaxı səfəvilərin ordusu tərəfindən tutuldu. 1501-ci ildən Şirvanşahlar Səfəvilərdən asılı

Kələxana məqbərələri

vəziyyətə düşdü. 1538-ci ildə isə Azərbaycan Səfəvilər dövləti Şirvanşahlar dövlətinin müstəqilliyinə son qoydu, Şirvan bəylərbəyliyi yaradıldı. Şamaxı Şirvan bəylərbəyliyinə mərkəzinə çevrildi. Bəylərbəyi Abdulla Xan Ustaclının dövründə Şamaxının iqtisadiyyatı inkişaf etdi, ticarət genişləndi. 1579-cu ildə Şamaxı Osmanlı qoşunu tərəfindən tutuldu və dağıldı. 1590-cı il İstanbul müqaviləsinin şərtlərinə əsasən Şamaxı Osmanlıların işğalı altında qaldı. Osmanlılar Şamaxıya ikinci müdafiə divarı çəkildilər. 1606-cı ildə I Şah Abbas Gəncəni aldıqdan sonra qala divarlarını dağıdıb Şamaxıya daxil oldu. Əhali üzərinə 50 min tümən vergi qoydu. Şəhərdə abadlıq və tikinti işləri aparıldı. Ticarət inkişaf etdirildi. Əhalinin sayı artdı, 1667-ci ildə baş verən zəlzələ nəticəsində 80 minə qədər adam həlak oldu. İran zülmünə qarşı başlanan hərəkatdan istifadə edən Osmanlılar çar Rusiyası ilə 1724-cü ildə bağladığı müqaviləyə əsasən Şamaxını Şirvan ərazisi ilə birlikdə Osmanlı imperiyasının tərkibinə qatdı. Nadir xan (Nadir şah) 1734-cü ildə Şamaxıya hücum edib onu dağıtdı, yandırdı. Əhalini Ağsu şəhəri yaxınlığına köçürdü. Yeni şəhər salındı və yeni Şamaxı adlandırıldı. Nadir şah öldürüldükdən sonra əhali yeni şəhərdə çox qalmayıb köhnə Şamaxıya köçdü. XVIII yüzillikdə Azərbaycan ərazisində feodal dövlətləri yaranan vaxt Şamaxı feodal dövləti – Şamaxı Xanlığı yarandı. 1768-ci ildə Quba xanlığının xanı Fətəli xan Şamaxını tutdu. 1789-cu ildə Fətəli xan öldürüldükdən sonra Şamaxı yenə müstəqil oldu. Lakin bu da çox çəkmədi. E.Zubovun komandanlığı altında rus işğalçı qoşunları Şamaxını tutdu. 1797-ci ildə Zubovun ordusu geri çağırılmasına baxmayaraq, 1805-ci il dekabrın 27-də Şamaxı xanlığı Rusiyaya tabe edildi. 1813-cü il oktyabrın 12-də Rusiya ilə İran arasında bağlanan Gülüstan sülh müqaviləsinə əsasən Şamaxı Rusiya imperiyasının tərkibinə qatıldı. Rusiya tabeliyində olarkən Şamaxı əvvəl qəza mərkəzi oldu. Sonralar quberniya mərkəzinə çevrildi. 1859-cu ildə zəlzələ nəticəsində Şamaxı dağıldığından quberniyanın mərkəzi Bakıya köçürüldü. Şamaxı bir çox tarixi abidələri ilə məşhur olduğu kimi, böyük Azərbaycan şairləri M.Ə.Sabiri və S.Ə.Şirvanini də yetirmişdir.

Hal-hazırda Şamaxıda böyük quruculuq işləri gedir, şəhər böyüyür və inkişaf edir.

ŞƏKİ

Azərbaycanın qədim şəhərlərindən biri də Şəkidir. Şəki haqqında ərəb, fars, türk, gürcü, rus, Avropa mənbələrində məlumatlar verilmişdir. Qədimdən əhalinin əsas hissəsi Kiş çayı sahilində yaşamışdır. 1772-ci ildə Kiş çayının daşması ilə şəhər dağılmış, əhali indiki ərəziyə köçmüşdür. Şəkinin salınması tarixi də dəqiq məlum deyildir. Vaxtilə Şəki Qafqaz Albaniyasının mühüm şəhərlərindən olmuşdur. IV yüzillikdə xristianlıq yayılanda Şəki əyaləti Qafqaz Albaniyasının dini mərkəzlərindən biri oldu. Ərəblər Azərbaycanı istila etdikləri vaxt (VII yüzillikdə) Şəkini də tutdular. Ərəb xilafəti zəiflədiyindən Şəkidə müstəqil hakimiyyət yarandı. XI yüzillikdə Şəki Şirvanşahların hakimiyyəti altına düşdü. Gürcü çarları da bir neçə dəfə Şəkini ələ keçirmək üçün hücum etmişlər. XIII yüzilliyin əvvəllərində monqollar Azərbaycanı işğal etdilər. Şəkinin də iqtisadiyyatına ağır zərbə vuruldu. Elxanilərin hökmranlığı dövründə Şəki yenidən dirçəldi, sənətkarlıq, ticarət inkişaf etdi. Əhali əkinçilik, çeltikçilik, ipəkçiliklə məşğul olurdu. Şəkidən Şərq ölkələri ilə Rusiyaya ipək parça, xam ipək sənətkarlıq məmulatı ixrac olunurdu.

Elxanilər dövləti tənəzzül etdikdən sonra Şəki müstəqil hakimliyin mərkəzinə çevrildi. 1385-ci ildə Şəkinin üzərinə Teymur orduları hücum keçirdiyi zaman şəhəri idarə edən Sidi (Seyid) Əli ona ciddi müqavimət göstərdi. Sonralar onun oğlu Sidi (Seyid) Əhməd Şirvanşah I İbrahim vasitəçiliyi ilə Teymurla münasibətləri nizama saldı. 1524-cü ildən Şəkini Dərviş Məhəmməd xan idarə edirdi. 1538-ci ildə Şirvanşahlar üzərində Səfəvi hökmdarı I Təhmasib (1524–1576) hücum keçən zaman Dərviş Məhəmməd xanın Şirvanşahların köməyinə gəlməsi Səfəvi qoşunlarının Şəkiyə hücumu üçün bəhanə oldu. 1551-ci ildə Səfəvi qoşunları Şəki üzərinə yürüş etdi. 1551-ci ildəki döyüşlərdən birində Məhəmməd xan öldürüldü. Şəki əyaləti Səfəvilər dövlətinə birləşdirildi. XVI yüzilliyin 80-ci illərində Şəki Osmanlıların tabeliyinə keçdisə də I Şah Abbas 1606-cı ildə Şəkini alıb Səfəvilər dövlətinə birləşdirdi. 1736-cı ildə Səfəvilər sülaləsinə son qoyan Nadir şahın hakimiyyəti dövründə Hacı Çələbinin başçılığı ilə xalq üsyana

başladı. Şəkiyə Nadir şah tərəfindən təyin edilən vəkil Malik Nəcəf öldürüldü. Hakimiyyət yerli feodal Hacı Çələbinin əlinə keçdi. 1743-cü ildə müstəqil Şəki xanlığı yarandı. Nadir şah yaranmış vəziyyətlə barışmaq istəmirdi. 1744-cü ildə (noyabrın 29-da) Nadir öz qoşunu ilə Şəki üzərinə yeridi. Nadirin qoşunları «Gələrsən-Görərsən» qalasında ciddi müqavimətlə rastlaşdı. 1746-cı ildə qalada ərzaq ehtiyatı qurtardığına görə 5 aylıq mühasirədən sonra Hacı Çələbi vəkil vəzifəsində qalmaqla Nadir şahı güzəştə getdi. Nadirin ölümündən bir qədər əvvəl Hacı Çələbi yenidən öz xanlığını bərpa etdi. 1765-ci ildə şəhərin ətrafına müdafiə divarı çəkildi. Şəkidə sənətkarlıq, ticarət inkişaf etdi. Xam ipək, ipək parça ixracatı artdı. Çar Rusiyası Azərbaycanın xanlıqlarını ləğv edib şəhərləri ələ keçirtməyi vaxt, yəni 1805-ci ildə Şəki xanlığını – Şəkini öz tabeliyinə keçirtti. Şəkinin çar komendantı idarə etməyə başladı. 1840-cı ildə komendant idarə-üsulu ləğv edildikdən sonra (Şəki) Nuxa qəzası yaradıldı. 1920-ci il mayın 5-də Şəkidə bolşeviklərin hakimiyyəti quruldu.

1991-ci ildə Azərbaycan xalqı öz müstəqilliyini və dövlətçiliyini əldə etdi. Şəki şəhəri də müstəqil dövlətimizin inzibati ərazisi kimi sosial-iqtisadi cəhətdən inkişaf etməkdədir.

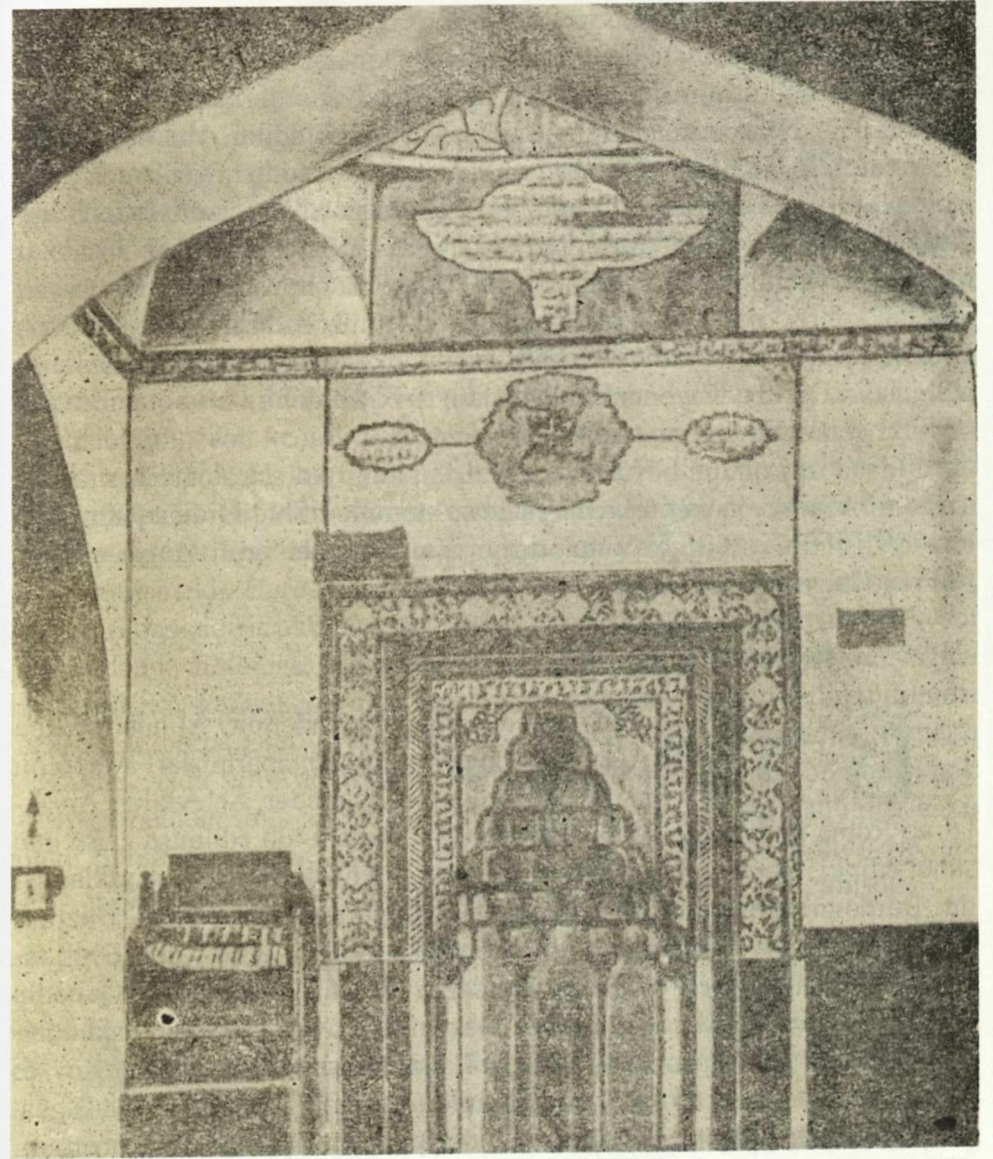
«Gələrsən-Görərsən» qalası

ORDUBAD

Ordubad Azərbaycanın qədim yaşayış məskənlərindəndir. Onun salındığı tarix dəqiq məlum deyildir. Ordubad adına ilk dəfə XII yüzillikdə fars, türk, gürcü, Avropa mənəblərində rast gəlinmişdir. Yazılı məlumata görə Ordubadda çoxlu meyvə bağları mövcud olmuş, əhali ən çox ipəkçiliklə məşğul olmuşdur. Yaxın və Orta Şərqi ölkələri ilə ticarət etmişlər. I Şah İsmayılın hakimiyyəti dövründə yerli feodal Məlik Bəhram Ordubadın kələntəri təyin edilmişdir. I Şah Abbasın (1587–1629) baş vəziri təyin edilən Hətəm bəy Ordubadi ölkənin maliyyə və mülki işlərində mühüm rol oynamışdır. Osmanlı qoşun dəstələrinin başçısı Cəfər Paşa 1588-ci ildə Ordubadı ələ keçirdi. Səfəvi ordusu Ordubad şəhəri üzərinə hücum keçən zaman xalq şah orduları gələne qədər Osmanlı ordularına qarşı ciddi müqavimət göstərmişdi. Buna görə də Şah Abbas Ordubad əhalisini hər cür vergilərdən azad etmişdir. Bu şəhərin inkişafına, sənətkarlı-

الحمد والواهب العطايا والشكر البرايا. أما بعد عرض أن تطير من كسالت ايست
 كه چون حقيقت اخلاص ايجان سياري كافة اكابر و اصغر وعامة فقراء و صفاي
 قصبة طيبة اوردوبادي الله عن حدتان.
 نست بدودمان خلافت مكان شاه جمجه ملك سپاه اسلامان شاه بهادر خان
 خلدالله ملكه الي يوم القيام ادام اقباله در زمانيكه ولايت آذربايجان بتصرف بخالفان
 درآمده بود و انواع ظلم و ستم بر ايشان از راه قتل و اسير سيار كرده بودند
 بنا براین درازاء جان سياريهای زیشان عموماً وسلسله رفيعه رضويه طوسيه خصوصاً
 و تيميدان مراحم بدریغ شاهانه شامل حال ايشان شده. از تاريخ كه ولايت مذكوره
 بتصرف دولت فاعره شاه درآمده مال و وجوهات. قصبه مزبور در راه عفو مال محرقة
 اصناف و صناغان و مرغی و خيرات... و اطلاعات و نزول و عوارض... و قصد
 و فقرا تمهيف لله تعالى و طبياً لمرضاته معان شد و از سجدهات آذربايجان مستثنی
 گردید و از مورد اطلاعات درباری موضوع این عطيه زیشان در باره انعام بو انشا
 شد. فخلد و ملهم لزره عنده ابدأ سنة ست عشرة و الف الهجره.

Şah Abbasın Ordubad əhalisinin vergilərdən azad etməsi haqqında fərman

Cümə məscidinin xarici görünüşü

ğın, ticarətin mədəni həyatın yüksəlişinə çox böyük köməklik göstərmişdir. Dulusçuluq, həkkaklıq, toxuculuq, ağac işləmə inkişaf etdi. XVIII yüzilliyin II yarısında Ordubad mahal mərkəzi kimi Naxçıvanın tərkibinə daxil oldu. 1828-ci ildə Naxçıvanın tərkibində Rusiyaya tabe edildi. Hal-hazırda da Naxçıvan MR ərazisində Ordubad rayonunun mərkəzidir. Ordubad özünün meyvələri, tarixi abidələri ilə indi də məşhurdur. XVII yüzilliyin əvvəllərində Cümə məscidi, mədrəsə, buzxana, zorxana, hamam və karvansaralar tikilmişdir. Mənbələrə görə Ordubadda rəsədxana olmuşdur. Onun su sistemi olan kəhriz o dövrdə yaradılmış, indi də qalmaqdadır. XVIII yüzillikdə Evaz türbəsi, Sərşəhər məscidi, Dilbər məscidi qalmaqdadır. Zorxana təmir edilmişdir. Ordubad rayonunda olan bütün tarixi abidələr təmir olunur və öz əvvəlki görkəmlərinə qaytarılır.

Ordubad şərqin ən böyük riyaziyyatçısı, alimi və astroloqu Nəsirəddin Tusinin, Azərbaycanın görkəmli yazıçısı Məmməd Səid Ordubadinin, Əkrəm Əylislinin və bir çox alimlərin, o cümlədən görkəmli kimyaçı Yusif Məmmədəliyevin vətənidir.

BƏRDƏ

Bərdə Azərbaycanın ən qədim şəhərələrindəndir. Alimlərimiz bu qədim şəhərdə geniş arxeoloji qazıntılar aparmışlar. Arxeoloji materiallar içərisində Makedoniyalı İsgəndər, Selevkilər, Arşaklar və Roma imperatoru Avqust dövrünə aid pullar əldə edilmişdir. Bu onu sübut edir ki, Bərdə e.əvvəl mövcud olmuş ellin ölkələri ilə əlaqə saxlamışdır. Bərdənin salınma tarixi haqqında tam dəqiq məlumat yoxdur. Bəziləri onun qədim yaşayış məntəqəsinin yerində salındığını göstərir. Ərəb tarixçisi Bəlazuri (9-cu yüzillik) Bərdənin Sasani hökmdarı I Qubadın (488–531) İran tarixçisi Həmidullah Qəzvini ilə (XIV yüzillik) Makedoniyalı İsgəndər dövründə (e.ə. 336–323) salındığını göstərmişdir. Mövses Kalankatlı isə qeyd edir ki, Bərdə Sasani hökmdarı Firuzun (459–484) göstərişi ilə salınmışdır. Sasanilər dövründə Bərdə canişinlik mərkəzi olmuş, Qubadın dövründə isə ətrafına qala hasarları çəkilmişdir. V yüzillikdən

Bərdə Albaniyanın paytaxtı, 552-ci ildən sonra alban kilsəsinin mərkəzi olmuşdur. Bərdə 628-ci ildə xəzərlər tərəfindən, 639-cu ildə İran feodalları tərəfindən tutuldu. Alban hökmdarı Cavanşir işğalçıları şəhərdən çıxara bildi. Xəlifə Osmanın dövründə Bərdə ərəblər tərəfindən işğal edildi. 787-ci ildən isə 3-cü əmirliyin mərkəzinə çevrildi. Babəkin başçılığı ilə başlanan azadlıq hərəkatı Bərdəni də əhatə etdi. 824-cü ilə Bərdə ərəb işğalından azad edildi.

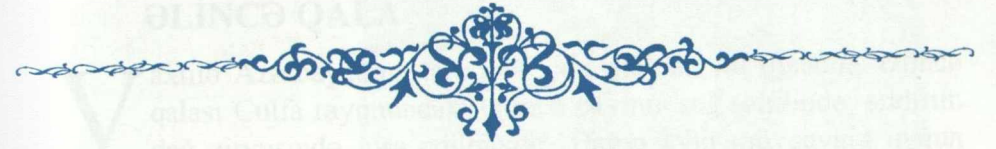
Bərdədə sənətkarlıq, ticarət inkişaf etdiyindən Bağdadla Azərbaycanın ticarətini birləşdirən ticarət yolları Bərdədən keçirdi. Xilafət zəiflədiyi vaxt Azərbaycanda müstəqil dövlətlər yarandı. Bu dövlətlərdən biri də Səlarilər dövləti idi. Bərdə Səlarilər dövründə əsas ticarət mərkəzi olaraq qalırdı, yüksəlirdi. 944-cü ildə ruslar (slavyanlar) Bərdəyə hücum etdi, onu dağıtdı, əhalisini qılıncdan keçirdi. Slavyanlar arasında taun xəstəliyi baş verdiyindən 6 aydan sonra şəhəri yandıraraq tərk etdilər. Bərdə öz şöhrətini itirirdi. Bərdə X yüzilliyin 90-cı illərinə qədər (981) Səlarilər dövlətinin tərkibinə daxil olmuşdur. Şəddadilər sülaləsindən olan Fəzlun (985–1030) Bərdəni Səlarilərdən aldı. Bərdə XI yüzillikdə Səlcuqilərin, XII yüzilliyin II yarısında isə Eldənizlərin hakimiyyəti altında olmuşdur. Monqollar Azərbaycanı işğal edəndə Elxanilər dövlətinin hakimiyyəti altına düşdü. Şəhər yenidən dirçəlirdi ki, istilacı Teymur tərəfindən dağıdıldı, şəhərin dirçəldilməsi üçün əhali bərpa işləri apardı. Çox keçmədi ki, şəhər Nadir şah tərəfindən dağıdıldı. Nadir şahın dövründəki dağıntıdan şəhər özünə gələ bilmədi, kiçik yaşayış məntəqəsinə çevrildi. Xanlıqlar dövründə Qarabağ xanlığına daxil oldu. Bərdə gözəl təbiəti, bağı-bağatı ilə hamını özünə cəlb edirdi. N.Gəncəvi «İsgəndərnamə» poemasında Bərdənin gözəlliyini təsvir etmişdir.

BEYLƏQAN

Azərbaycanda qədim yaşayış məntəqələrindən birisi də Beyləqan şəhəridir. Ərəb müəlliflərinin yazdığına görə Beyləqan Sasani hökmdarı I Qubad (488–531) tərəfindən salınmışdır. Aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı müəyyən olunmuşdur ki, Beyləqan Öranqala xarabalığının yerində salınmışdır. Öranqalada aparılan (1933–36, 1951,

1953–68) arxeoloji qazıntılar zamanı çoxlu maddi-mədəniyyət abidələri, qala divarları, qala darvazası, yaşayış binaları, sənətkarlıq məmulatları aşkara çıxarılmışdır. XIII yüzilliyə aid türbənin qalıqları qalmaqdadır.

Şəhər 6 metr enində olan qala divarları ilə əhatə olunubmuş. Şəhərdə sənətkarlığın, ticarətin yaxşı inkişaf etdiyini göstərən nümunələr qalmaqdadır. Şəhər bir neçə dəfə yadellilərə qarşı vuruşmalı olmuşdur. VIII yüzilliyin 20–30-cu illərində ərəb istilasını şəhərə ciddi zərər vurmuşdur. Ərəb işğalçılarına, xilafətə qarşı mübarizə aparan Babək hərəkatı Beyləqanı da əhatə etmişdi. Beyləqan 9–12 yüzillikdə ticarət və sənətkarlıqla yenidən yüksəlmiş, Çin, Hindistan, Bizansla ticarət etmişdir. Azərbaycan Atabəylərindən Əbu Bəkr (1191–12210) və Özbək (1210–1225) Beyləqanda tikinti işlərini genişləndirib, şəhəri abadlaşdırmışdır. Atabəylərin zərbxanalarından biri də Beyləqanda idi. Şəhər daha da abadlaşdırıldı. Karvansaralar, mədrəsə və məscidlər, çoxlu yeni yaşayış və inzibati binalar ucaldıldı. Şəhərdə sənətkarlığın müxtəlif sahələri inkişaf etdirildi. 1221-ci ildə monqolların hücumu şəhərə ölümcül yara vurdu. Şəhər tənəzzül edirdi. Şəhərin dirçəldilməsi üçün Xəzəmsəh Məhəmmədin oğlu Cəlaləddin (1220–1231) və Teymur (1370–1405) bərpa işləri apardılarsa da, şəhəri dirçəldə bilmədilər. XVI yüzillikdə şəhər tamamilə tənəzzül etdi. Buna baxmayaraq, Beyləqan şəhəri tarixdə böyük alim, şair və dövlət xadimlərinin adı ilə əbədləşdirilmişdir. Mücrəddin Beyləqani, Nəcməddin Beyləqani, Zəki bin Hüseyin, Bin Ömər Beyləqani, Şahabəddin Beyləqanın vətənidir. Beyləqan şəhəri yenə yaşayır, inkişaf edir.

MÜDAFİƏ İSTEHKAMLARI

ƏLİNCƏ QALA

Vaxtilə Azərbaycanın tarixində çox mühüm rol oynamış Əlincə qalası Culfa rayonundakı Əlincə çayının sağ sahilində, sıldırım dağ zirvəsində inşa edilmişdir. Dağın təbii mövqeyinə uyğun əlçatmaz sahəsində qərar tutan qala pillələr halında düzülmüş, divarla mühafizə edilmiş, yuxarıda isə qalanın iç qalası yerləşmişdir. Dağın təpə hissəsində saray səciyyəli tikintilər, yaşayış binaları, su anbarları, memarlıq cəhətindən nəzərə çarpan darvazalara malik qala divarları yerləşmişdir. Divarlarda müdafiə xarakterli qüllələr və mazqallar vardır. Dağın şərq tərəfində üç, qərb yamacında isə səkkiz divar vardır. Lazımi yerlərdə divarlar əlavə olaraq möhkəm dördkünc qüllələrlə gücləndirilmişdi. Qalanın qərb tərəfindəki daş divarlara təmiz yonulmuş böyük plitələrdən üz çəkilmişdir. Şərq tərəfindəki divar kələ-kötür daşlardan hörülmüşdür.

Dağın zirvəsinə qalxmaq üçün şərqdən və qərbdən iki yol mövcud idi ki, bunlar da çox sərt yoxuş idi. Hər tərəfdən isə sıldırım qayalarla və tam keçilməz təbii enişlə müdafiə olunurdu. Əlincə qalaya üç darvazadan – şimaldan, şərqdən və qərbdən keçmək olardı. Qalanın su təchizatı sistemi xüsusilə böyük maraq doğurur. Bulaq suyunun olmaması üzündən qayalı ərazidə yağış sularını bir yerə toplayıb, xüsusi düzəldilmiş hovuzlara axıdan arxlar qazılmışdır. Dağın zirvəsində yerləşən istehkam feodalın özü və ailəsi üçün sığınacaq vəzifəsini daşıyırdı. Hal-hazırda burada yalnız yaşayış evləri və sarayın divarlarının qalıqları qalmışdır. Bu evlərdə 600 suvari yerləşdirmək mümkün idi. Həmin binalar bişmiş kərpicdən tikilmişdir.

1403–1406-cı illərdə Azərbaycanda olmuş ispan səyyahı və diplomat Ryun Qonsales de Klavixonun gündəliyində Əlincəqalası haqqında maraqlı məlumat verilir. O, yazır ki: «... Əlincə qalası uca dağda idi. Divar və bürclərlə əhatə olunmuşdu. Qalada çoxlu üzümlük, bağlar və əkin yerləri, çoxlu su, otaqlar vardı».

Alman səyyahı Hans Şilberker də Əlincə qalası haqqında məlumat verir.

Qalanın dəniz səviyyəsindən hündürlüyü təxminən 1640 metrdir. Qalanın tikilmə tarixi təxminən IX və yaxud X əsrə aid edilir. Bəzi mənbələrdə – XII əsr göstərilir.

Elinca qalasının qalıqları

Eldəgəzlər dövründə qaladan hökmdar ailələrinin sığınacağı kimi də istifadə olunmuşdur. Naxçıvan hakimi Zahidə Xatunun iqamətgahı və Eldəgəzlərin xəzinəsi Əlincə qalada yerləşirdi. 1125-ci ildə Xarəzmşah Cəlaləddinin Azərbaycana hücumu zamanı Eldəgəz hökmdarı Özbək Əlincə qalaya sığınmış, burada döyüşlərin birində öldürülmüşdür. Qala XIII yüzillikdə Elxanilərin, XIV yüzillikdə isə Cəlairilərin hakimiyyəti altında ol-

muşdur. 1387-ci ildə Teymur Əlincə qalaya hücum etmişdir. Qala təslim olmuşdu. Qalanın mühasirəsi Teymurun oğlu Miranşaha tapşırılmışdır. Qalanın müdafiəsinə isə Cəlairi əmiri Altun başçılıq edirdi. Cəlairilər dövlətinin xəzinəsi Əlincə qalada gizlədilmişdi. Oğlu Məlik Tahir də qalada gizlədilmişdi.

Teymurla uzun sürən müharibə 1399-cu ildə üçüncü dəfə qalaya güclü hücumla nəticələnirdi. 1400-cü ildə satqınlıq nəticəsində Teymur qoşunları Əlincə qalaya daxil oldular. 1405-ci ildə Teymur öldükdən sonra qala yenə də Cəlairilərin əlinə keçdi. Sultan Əhməd qalada təmir və bərpa işləri apardı. XV yüzilliyin əvvəllərində Qaraqoyunlular, sonra isə Ağqoyunluların hakimiyyəti altında qaldı. Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə Əlincə qala feodal çəkişmələri və müharibələr zamanı əldən-ələ keçib dağıldı. Yazıçı Zaman Qarayev «Əlincə qalası» romanında Teymur qoşununa qarşı 13 il (1387–1400) inadlı müqavimət göstərən qala və onun müdafiəçilərinin qəhrəmanlığını düzgün olaraq yüksək qiymətləndirilmişdir. Teymur qalaya daxil olarkən onun möhtəşəmliyinə heyran olmuşdur.

QIZ QALASI

Bakının mərkəzi küçələrindən birini bəzəyən, öz möhtəşəmliyi, gözəlliyi ilə insanı heyran edən bir abidə ucalır. Bu, qədim Azərbaycanın tarixi-memarlıq abidələri içərisində öz orijinallığı ilə seçilən Qız qalasıdır. Yerli əhəngdaşından qaya layının üstündə hörülmüş bu qala 28 metr hündürlüyündə, slindrik bir abidədir. Qalanın diametri 16–16,5 metr, divarının qalınlığı aşağıda 5 metr, yuxarıda isə 4 metrdir. Vaxtilə qala səkkiz mərtəbəyə bölünmüşdü. Mərtəbələr daşdan inşa edilmiş, günbəzi formalı döşəmələrlə bir-birindən ayrılır. Mərtəbələrə işıq düşmək üçün qalanın divarlarında içəriyə doğru getdikcə genişlənən, ensiz, zolaq şəklində pəncərələr vardır. Mərtəbələr divarın içərisində düzəldilmiş daş pilləkənlə birləşir. Pilləkənlərin tikilmə xüsusiyyətinin maraqlı cəhəti ondan ibarətdir ki, qəbul olunmuş ənənəyə əks olaraq, pilləkənlər soldan sağa yox, əksinə, sağdan sola istiqamətlənərək tikilmişdir. Belə ki, bununla da döyüş zamanı, aşağıdan yuxarıya pilləkənlərlə qalxan döyüşçünün qılınca olan sağ əlinin işlənməsi divarla məhdudlaşır. Birinci mərtəbə ilə ikinci mərtəbə arasında isə Abşeronun digər qalalarında olduğu kimi, təhlükə zamanı tez yığışdırılan qoyma və yaxud kəndir nərdivanla əlaqə yaradılırdı.

Üçüncü mərtəbənin döşəməsindən başlayan quyu divarın içi ilə qayanın altındakı su təbəqəsinə çatır. Bu quyu qala içərisində daldalananları su ilə təchiz edirdi.

Qalanın şərq tərəfində, təxminən damına qədər qalxan, divarın möhkəmliyini öz üzərinə götürən və aşırma qüvvəsinə əks təsir göstərmək məqsədilə möhkəm dayaq qurulmuşdur. Cənub-şərq tərəfdən həməni dayağı əhatə edən yarımürclər vardır. Qalanın daş hörgüsünün müxtəlifliyinə görə, tikintini iki hissəyə bölmək olar: qalanın yuxarı hissəsinin hörgüsündə cərgələrin biri irəli çıxıb, digəri içəri batırılıb. Onun əksinə olaraq, aşağı hissəsinin səthi hamardır. Qalanın yuxarı hissəsinin hörgüsü, Dəvəçi rayonundakı Çıraqqala qalasının hörgüsünə bənzəyir. Bu da onun sübut edir ki, Çıraqqala dövründə tikilmişdir.

Qız qalası. Bakı.

Qala qapısının sağ tərəfində ikisətirli kitabə vardır. Kitabədə yazılıb ki, qala Məsud oğlu Davudundur. Tədqiqatçıların fikrincə, kitabənin sadəliyindən görünür ki, qala qüdrətli feodal sifarişçinin yox, XII əsrin ikinci yarısında yaşamış Mərdəkan dairəvi qalasını tikən memarın atasının adını əks edir. Kitabə XI–XII əsrlərdə işlənən kufi dəst-xəttilə yazıldığından, tədqiqatçılar qalanı XII əsrə aid edirlər.

Arxeoloji tədqiqatlar zamanı qalanın ətrafında ayrı qala divarlarının qalıqları aşkar edilmişdi. Bu da ola bilsin ki, vaxtilə şəhərin dənizə tərəf olan qala divarlarının qalıqları olsun.

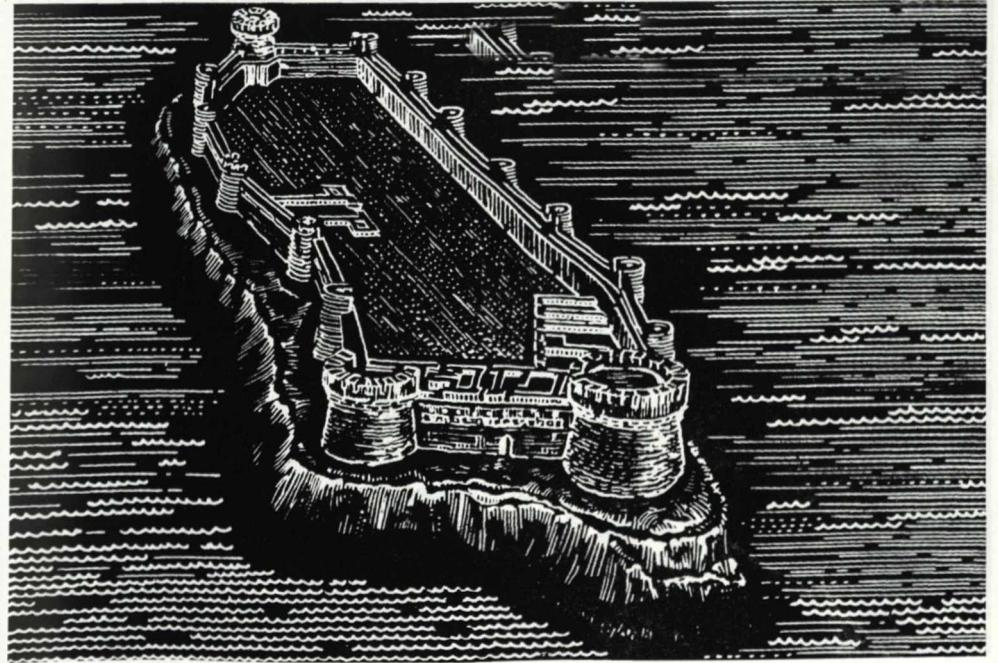
Qalanın üst hissəsinin damı dağıdılmışdır və sonralar bərpa edilmişdir. 1403-cü ildə Əbd-Ər-Rəşid Əl-Bakivi yazırdı ki, şəhərdə iki möhkəm qala vardır. Bunlardan biri, böyüyü dənizin sahilində durur, belə ki, ləpələr onun divarına qədər gəlib çatır, ikincisi, daha böyüyü haqqında o yazır ki, Monqollar onun üst hissəsini mancanaqlar vasitəsilə dağıtmışdılar. Doğrudan da, qalanın üst qatı dağıdılmış, sonralar bərpa olunmuşdur.

Qalanın tikilməsi və tarixi haqqında müxtəlif fikirlər söylənilir. Bəzi tədqiqatçılar qalanın aşağı hissəsinin V–VI əsrlərdə tikildiyini göstərirlər və onun qədim dini etiqadlarla bağlı olaraq tikildiyini də ehtimal edirlər.

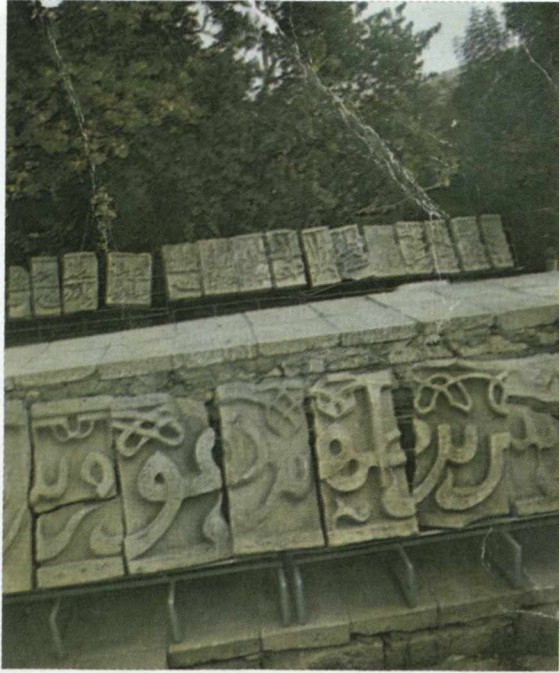
BAYIL QƏSRİ

Bakı şəhərinin Şirvanşahlar sarayına gələn hər bir adamın marağını sarayın aşağı həyətidə nümayiş etdirilən, üzərində yazılar və müxtəlif rəsmlər həkk edilmiş birölçülü daş lövhələr özünə cəlb edir. Bu daşlar haradan buraya gətirilib? Hansı məzmunlu yazılardır? Bütün bu daşlar birlikdə hansı tikintiyə mənsub olub? Hansı mədəniyyətin qalıqlarıdır? Bu suallara cavab vermək üçün Azərbaycanın memarlıq tarixinin qədim səhifələrinə nəzər salmaq lazımdır.

Azərbaycanın orta əsr dövründən bizə qalmış maraqlı abidədən də biri, Bakı limanının suyu altında bir neçə əsr qalan və XIX əsrin əvvəlində, dəniz səthinin azalması ilə əlaqədar olaraq aşkar olmuş sualtı tikintidir. Lakin son illər, dəniz suyunun yenə də artması ilə əlaqədar olaraq abidə yenə də suya qərq olmuşdur.

Bayil qəsrinin daşları

Bayıl qəsrinin daşları

«Bayıl qəsri» adlanan bu tikintinin sirri əsrlər boyu Bakıya gələn hər bir alim və səyyahın, tədqiqatçı və peşəkar tarixçinin, yazıçı və hətta şairlərin diqqətini özünə cəlb etmiş, onun haqqında müxtəlif rəvayətlərin və miflərin yaranmasına səbəb olmuşdu.

XIX əsrdə burada olmuş rus alimləri və şərqşünasları – İ.Berezin, S.Qmelin, B.Dorn, V.Bertold və bir çox başqaları tikinti haqqında məlumatlar vermişlər. Hətta məşhur fransız yazıçısı A.Dyuma (ata) belə, Bakıda olarkən bu tikinti ilə maraqlanıbmış.

Tədqiqatçılar bu tikintini gah «Bayıl qəsri», gah «Səbayıl», gah «Sualtı şəhər», gah «Karvansara», «Kömürxana», «Bənd», «Müdafiə istehkamı», «Nouşəhr», «Qala» və s. adlandırmış, qəsrin nə məqsədlə tikilməsi, onun hansı fəlakətə uğramasının səbəbləri haqqında müxtəlif fikirlər söyləmiş, müxtəlif ehtimallar irəli sürmüşlər. Hələ XIX əsrin əvvəllərində görkəmli Azərbaycanın tarixçisi A.Bakıxanov yazırdı: «... inkar etmək olmaz ki, Bakı ölkəsində Bilgəh, Zirə, Bibiheybət və s. kəndlərdə bəzi adalarda daşlar üzərində dənizə doğru gedən araba yolları görünür. Bakı şəhərində Hacı Ağa Hüseyin oğlu Hacı Babanın otağının yerində quyu qazdıqları zaman dəniz səthindən aşağıda daşla döşənmiş bir yol çıxmışdır».

Sonra qeyd edir ki, Bakı önündə görünən bürclər, divarlar və qəbirüstü daşlar və həmçinin onların tarixindən məlumat verən yazılı mənbələr, bü-

tün bunlar təsdiq edir ki, 400–500 il bundan əvvəl burada mövcud olmuş abad bir şəhər dənizə qərq olmuşdur.

XIV əsrdə yaşamış tarixçi Arif Ərdəbilli qeyd etmişdir ki, «Bakıda dənizin qarşısını almış Nouşəh (yəni şəhər) adlı bir qala vardır, lakin o suya qərq olmuşdur». Tikintinin suya qərq olunmasının səbəblərindən birini də məşhur rus qeoloqu, akademik İ.M.Qubkin 1306-cı ildə Xəzər dənizinin cənub hissəsində baş vermiş güclü və dağıdıcı zəlzələ ilə əlaqələndirir.

1683-cü ildə Bakıda olmuş alman səyyahı S.Kempfer çəkdiyi rəsmdə, dənizə uzanan qala divarının ucunun yaxınlığında, suyun altından görünən bir neçə bürcün dağılmış üstləri görünür. O qeyd edirdi ki, dənizin səthinin nisbətən aşağı düşməsi və suyun çəkilməsi nəticəsində həmin tikinti üzə

Bayıl qəsrinin daşları

çıxmışdı və o, tikintinin qalıqlarını görmüşdü. Alimlərin fikrincə XIII əsrin sonuna qədər Xəzərin səthi aşağıda idi, lakin XIII əsrin sonundan başlayaraq, təxminən 100 il ərzində, suyun səthi 10 metrə qədər qalxır və XX əsrin əvvəllərinə qədər dənizin suyunun səviyyəsi yüksək idi. Əsrimizin 20–40-cı illərində su çəkilməyə başlayır, belə ki, 40-cı illərdə 2 metrə qədər aşağı düşmüşdü və nəhayət, 60-cı illərin axırlarından bu günə kimi yenə də Xəzər dənizinin dəli dalğaları dənizkənarı şəhər və qəsəbələrini dağdır. Yenə də abidə suya qər q olmuşdur.

1830-cu ildə Bakıda olmuş akademik S.Lente yerli əhaliyə istinad edərək qeyd edirdi: «... Çox illər bundan əvvəl dəniz sahildən, təxminən 20 verst uzaqda idi. Böyük Zirə, Daş Zirə və həmçinin Pir-Allahı və Cilov adaları heç də ada deyildilər. Birdən-birə dənizin suyu qalxır və sahil bugünkü görkəmini alır...».

XX əsrin 30-cu illərində tarixçilər və arxeoloqlar tərəfindən aparılmış tədqiqatlar zamanı müəyyən edilmişdir ki, doğrudan da, Şirvanşah III Fəhriburzun dövründə Bakı limanında istehkam tipli bir tikinti inşa edilir. Sonra tikintinin ölçüsü müəyyən etmişdir ki, yüksək tərəcənin üstündə qala şəklində tikilmiş qəsrin yan divarları tamamilə düz olmayan uzunsov bir düzbucaqlı şəklindədir. Bu forma, ehtimal ki, divarların üzərində durduğu qayanın relyefinə uyğunlaşdırılmışdır. Qəsrin uzunluğu 175, eni isə 35 metrdir. (Qəsrin uzunluğunun 180, eninin isə 40 metr göstərilməsi də elmi ədəbiyyatda vardır.) Tikinti aralarında olan məsafə – (16 metrdən 38 metrə qədər) yarım dairəvi qüllələr vasitəsilə divarla birləşdirilmişdir. Divarın qalınlığı 1,2 metrdən 1,5 metrə qədərdir. Abidənin 15 qülləsi vardır. Bunlardan yalnız şimal-qərb tündəki və cənubdakı iki qüllə dairəvi formada olub, içərisi boşdur. İçərisi bütöv qalan 12 qüllənin hamısı yarım dairə şəklindədir.

Qəsrə iki tərəfdən daxil olmaq olardı: cənub və şimal-qərb səmtdən. Həmin səmtlərdə olan üç dairəvi qüllənin qəsrə girmək üçün 1,3 metr enində ensiz qapısı vardır. Səkkizinci və doqquzuncu qüllələri birləşdirən cənub divarında və həmçinin ondördüncü və onbeşinci qüllələri birləşdirən şimal-

qərb divarında da qapılar vardır. Ensiz qurulmuş qapılar onu göstərir ki, qəsrə ancaq piyada şəkildə daxil olmaq mümkün idi.

Qüllələrin bəzilərinə yuxarıya çıxmaq üçün daş pilləkənlər olmuşdur.

Tikintinin cənub içəri hissəsində bir neçə binanın özül hissələri aşkar edilmişdi. Otaqların döşəmələrində qala divarından xaricə çıxan su axarları tapılmışdı.

Qəsr əhəngdaşından tikilmişdir. Aparılmış axtarışlar və tədqiqatlar müəyyən etmişdir ki, vaxtilə qala divarının üst hissəsi bütünlüklə friz kəməri şəklində daş laylardan düzəldilmiş yazılarla əhatə edilmişdir. Layların ölçüsü bunlardır: hündürlüyü 70 sm, eni 25–50 sm, qalınlığı isə 12–15 sm-dir.

İlk dəfə bu yazılı daşlardan bir neçəsini 1861-ci ildə Xəzər dənizində tədqiqat işləri aparan xüsusi dəniz ekspedisiyasının rəisi A.İvaşintsev suyun altından çıxartmışdı. Daşların üzərindəki rəsmlərin fotosəkillərini çəkərək Peterburq Orxeoloji cəmiyyətinə göndərmişdi. Sonrakı illərdə daha bir neçə belə rəsm və yazılı daş laylar tapılır.

1939–1969-cu illər ərzində suyun altında 700-ə qədər belə daşlar tapılır və sudan çıxarılır. Hal-hazırda Şirvanşahlar sarayının həyətində nümayiş etdirilən daşlar, məhz həmin daşlardır. Yazılar fars-ərəb dilli yazılardır. Lakin əksər hissəsi fars dilində tərtib olunmuşdur və müxtəlif bəzək elementlərlə, əsasən nabatı xarakterli bəzəklərlə bəzənmişlər. Yazılardan başqa, bəzi daş layların üzərində mifi canlı heyvan, hətta insan surətləri də tapılmışdır. Bütün bu rəsmlər olduqca ustalıqla işlənmişdir. Ustaların böyük bədii-estetik zövqündən və bədii daşyonma sənətinin kamilliyindən xəbər verir. Xüsusilə böyük ustalıqla iki cavan qadının portretləri işlənmişdir. Portretlərə diqqətlə baxdıqda müəyyən olunur ki, bunlar ümumiləşdirilmiş qadın obrazları yox, real şəxslərin surətləridir...

Suyun altından çıxarılmış lövhələrin hamısının keyfiyyəti eyni dərəcədə deyildir: bunlara su və zaman özünün mənfi təsirini göstərmişdir. Daşların bir çox hissəsi əsrlər boyu ləpənin təsirindən əsaslı surətdə ziyan çəkmiş, üzrlərindəki yazı və təsvirlər pozulmuşdur.

1939-cu ildə tikinti ilk dəfə tədqiq olunarkən, yarım bürclərin birində Şirvanşah III Fəribürzun adı həkk olunmuş mis pul dəyəri tapılmışdı. Sonralar hicri tarixilə 632-ci il göstərilən yazılar da Yezid, Mühəmməd, Gərşəb kimi Şirvanşahların adları oxunmuşdur. Oxunmuş daşların üzərindəki yazılar IX–XIV əsr Şirvan və Şirvanşahların tarixini, o dövrün görkəmli şəxsiyyətlərini abidənin inşasında iştirak etmiş Zeynəddin bin Əbu-Rəşid, Əbu-Rəşid bin Zeynəddin kimi sənətkarlar sülaləsi və b. haqqında məlumatlar verir. Yazılar, eyni zamanda, abidənin tikilmə tarixini də dəqiqləşdirir. Müəyyən edilmişdir ki, bina-qəsır Bayıl təpələrindən birində 1232–1233-cü illərdə Şirvanşah Güştəsb Gərşəsbın oğlu III Fəribürzun dövründə (1225–1243) tikilmişdir.

Frizli yazıların içərisində qəsirin memarı Əbdül-Məcid Məsud oğlunun adı bərpə edilə bilən yazı fraqmenti tapılmışdır. Bu memar eyni vaxtda Mərdəkan dəyirmi qalasını da tikmişdir.

Başqa daşlardan «Əzəmətli dəniz mülkü», «Şirvan», «Gilan», «Fərruxzad bin Mənuçöhr», «Xosrov şahı», «Bakıdan Mahmud», «Camaat», «Seyid əl-Məruf» və başqa sözlər oxunmuşdur. Bunlardan başqa: «Zeynəddin bin Əbu-Rəşid Əl-Nəqqaş» və «Ustad Zeynəddin bin Əbu-Rəşid Şirvaninin işi» yazılmış sözlər oxunmuşdur.

Bayıl daşları Azərbaycan xalqının keçmişini, mədəniyyətini, incəsənətini öyrənmək üçün dəyərli bir mənbədir.

Bayıl daşları üzərində tədqiqat işləri indi də davam etməkdədir.

AYDINBULAQ QALASI

Bu qala Şimali Azərbaycanın dağ yamaclarının birində, Şəki şəhərinin 20 km cənub-qərbində, Aydınbulaq kəndində yerləşir. Vaxtilə qaladan Qəbələ mahalının ümumi müdafiə tikintilərində müşahidə məntəqəsi kimi istifadə edilmişdir. Quruluşu etibarilə qalanın gövdəsi dördbucaqlı olmuşdur. Lakin hal-hazırda salamat qalmış hissələri dairəvi üst hissələri, dairəvi çıxıntıları olan şimal və şərq divarlarıdır.

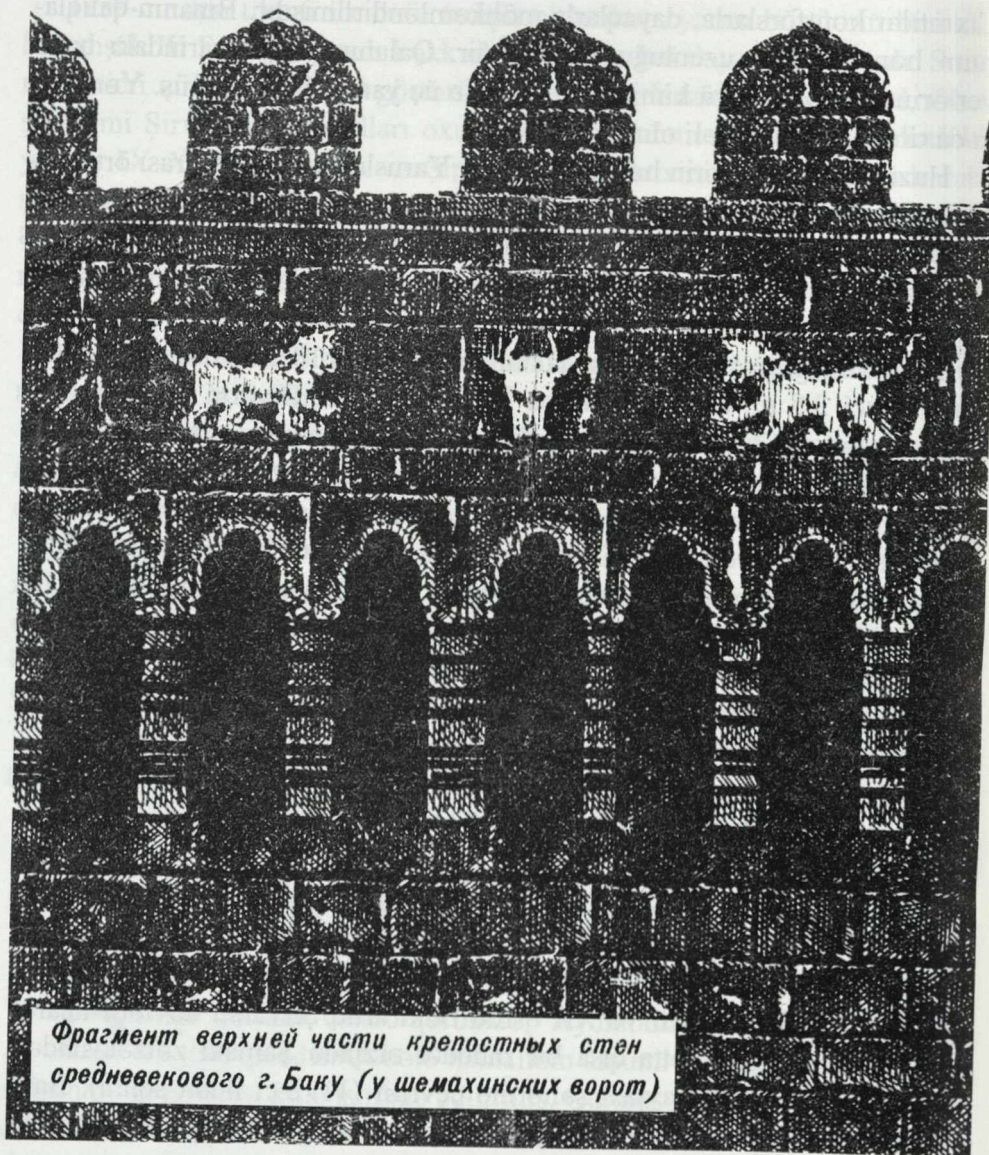
Çıxıntılar kontforslarla, dayaqlarla möhkəmləndirilmişdir. Binaanın qalıqlarının hər tərəfinin uzunluğu 8,8 metrdir. Qalanın şərq divarındakı bənd yerlərindən görüldüyü kimi, daxili vaxtilə üç yarusla bölünürmüş. Yəni qala daxildən üçmərtəbəli olmuşdur.

Hazırda mərtəbələrin heç biri yoxdur. Yaruslarda mərtəbəarası örtüklərin səviyyəsində qalmış pərde yuvaları göstərir ki, quruluş – konstruktiv cəhətdən örtüklər yastı olub, qalın ağacdan imiş. Qalanın üst örtüyünün nə şəkildə olması naməlumdur və tədqiqatçılar bu barədə heç bir dəqiq fikir söyləməirlər.

Hazırkı dağılmış vəziyyətdə qalanın hündürlüyü 10,5 m, birinci mərtəbə 4 m, ikinci 2,8 m, üçüncü mərtəbə isə 2,6 metrdir. Divarın qalınlığı əsas aşağı hissədə 1,2 metrəyə, yuxarıda isə 80 sm-ə bərabərdir. Qalanın tin bürclərinin aşağı diametri 1,4, yuxarı diametri isə 1,2 metrdir. Qapı yeri şərq tərəfdən olmuşdur. Yuxarı mərtəbələrdə ensiz, nəzarət üçün açılmış pəncərə yerləri vardır. Çox güman ki, ətrafa nəzarət üçün açılmış gözlüklər qalanın bütün, dörd divarında olmuşdur. Aşağıdan yuxarı mərtəbələrə nə cür çıxdığını demək çətindir. Lakin Dağıstanda tikilmiş oxşar istehkam tikintilərin bəzilərində aşağı mərtəbədə yuxarı mərtəbəyə nərdivanla çıxırdılar ki, təhlükəli vəziyyət yarandıqda, nərdivan götürülürdü. Deməli, burada da nərdivandan istifadə edilməsini ehtimal etmək olar.

BAKI ŞƏHƏRİNİN QALA DİVARLARI

Xərsdən başlayaraq, Bakı qalası artıq ərəb mənbələrində adı çəkilən Şimali Azərbaycanın ən böyük şəhərindən biri idi, XI əsrdən başlayaraq əhəmiyyətli bir dəniz limanı kimi Bakının əhəmiyyət daha da artır və XII əsrdə Bakı artıq Şirvanın dövlətli ticarət mərkəzinə çevrilir, hətta qısa bir müddət ərzində Şamaxı zəlzələsindən sonra Şirvanşahların paytaxt şəhərinə çevrilir (1192-ci ildən sonra). Bakı istehkam bir şəhərə çevrilir, möhkəm, qalın və hündür qala divarları ilə əhatə edilir.

Фрагмент верхней части крепостных стен
средневекового г. Баку (у шемахинских ворот)

Ərəb tarixçisi Xandəmir şəhadət verir ki, Bakı şəhəri o dövrdə iki qalın, möhkəm, uca qala divarları ilə əhatə edilmişdi və alınmaz qala hesab olunurdu. Dərbənddə olduğu kimi divarların xarici kəmərinin ucları dənizə uzanırdı ki, bununla da limanda lövbər salmış gəmilər üçün münasib şərait yaranırdı. Cənub tərəfdən, dənizkənarı boyu bir qala divarı ucalırdı. Sahil boyu isə qala divarlarından başqa dərin və enli xəndək də qazılmışdı ki, su ilə dolu olardı.

1954-cü ildə şimal hissədə olan qala divarındakı bürc uçur və təsadüfi olaraq daş parçalarının arasından böyük bir yazılı daş tapılır. Kitabə yerə düşərək ortadan parçalanmış, bir neçə hissəsi isə puç olmuşdur. Üç sətirli kitabə oxunandan sonra müəyyən olunmuşdu ki, şəhər divarlarının tikilməsinə böyük xaqan Şirvanşah Əb-ül-Xəycə Mənuçöhr əmr etmişdir. Təəssüf ki, kitabə zədələnmişdir, mətni tam deyil və qala divarlarının inşa tarixi yoxdur. Lakin yazının mətni bir daha sübut edir ki, Şirvanşah III Mənuçöhr ibn Əfridun (1120-1160) Bakı qalasının divarlarının möhkəmləndirilməsinə qayğı göstərilməmişdir. Məlumdur ki, özünün hakimiyyəti dövründə Şirvanşah III Mənuçöhr Şirvanın şəhərlərinin və qalalarının bərpasına və yaxud tikilməsinə səy göstərmişdi. Bu barədə dəqiq məlumatı o dövrün şairləri Xəqani Şirvani və Fələki Şirvani verirlər.

Bakının möhkəm şəhər divarları haqqında, sonrakı əsrlərdə də məlumat verilir. 1403-cü ildə Əbd-Ər-Rəşid əl-Bakivi Bakı şəhəri haqqında yazarkən qeyd edir ki, şəhər iki tərəfdən sahildə tikilmiş möhkəm daş divarlarla əhatə olunmuşdu. Cənub tərəfdən, yəni dəniz tərəfdən bir divar var idi. Sahildə, şimal tərəfdə qala dərin və enli bir xəndəklə müdafiə olunurdu. Təhlükə yarananda xəndək qalaya üç tərəfdən gələn yeraltı su kəmərləri vasitəsilə su ilə doldurulurdu. XV əsrdə qala divarının şərq-qərb hissəsində dördbucaqlı hündür bürc tikilir. Tədqiqatçıların rəyincə burada cəbbəxanada olmuşdur. Səfəvilər tərəfindən Bakı qalasının alınmasına dair maraqlı məlumatı XVI əsrin tarixçiləri Xandəmir və Həsən Rumlu verirlər. Şah İsmayılın əmrilə onun sərkərdələrindən Məhəmməd bəy Ustacalu və İlyas bəy Xunuşlu böyük bir ordu ilə Bakı qalasının alınması məqsədilə buraya

göndərilir. Qala alınmaz bir istehkam hesab edilirdi. Doğrudan da qızılbaş ordusunu, qalanın Makedoniyalı İskəndərin əfsanəvi səddinə oxşar möhtəşəm, uca və möhkəm divarları valeh etmişdi. Lakin bu qalanın alınması Şah İsmayıl üçün vacib hesab olunurdu. Nəyin bahasına olursa olsun, qalanı fəth etmək lazım idi. Şirvanşahlara sadıq qalan bakılılar qalanın möhkəmliyinə və şəhərdə olan azuqəyə əmin olaraq səylə müqavimət göstərirlər. Şirvanşah Fərrux-Yasarın oğlu Bakı hökmdarı Qazıbəy Şirvanın dağlıq qalalarında səfəvilərlə mübarizə apardığından, Bakıda müdafiənin təşkilinə və müqavimət göstərilməsinə onun arvadı başçılıq edirdi.

Əfsuslar olsun ki, bu igid qadının adını bu hadisələri təsvir edən tarixçilər çəkmirlər. O, bir neçə dəfə səfəvilərin təslim haqqında tələbini rədd edib və fədakarlıqla qalanın mühafizəsini təşkil etmişdi. Belə ki, Şah İsmayıl burada cəmləmiş qoşuna kömək məqsədilə Xülafa bəyin başçılığı altında yeni dəstələr göndərir və nəhayət, özü gəlməli olur. Qalanı ancaq onun bir bürcü partladıldıqdan sonra almaq mümkün olur. Sonralar həmin bürc bərpa edilmişdi.

1585 və 1588-ci illərdə türk qoşunları Azərbaycanın cənub və şimal vilayətlərini tuturlar. Qızılbaş qoşunları Bakıdan gedərkən Bakı qalasının divarlarını dağıdırlar. Şirvanın bəylərbəyi Osman Paşa qala divarlarını əhalinin hesabına 4–5 aya bərpa edir və daha da möhkəmləndirir. Lakin siyasi vəziyyət yenə də dəyişir və 1607-ci ildə I Şah Abbasın qoşunları Bakı qalasını yenə də ələ keçirirlər. Ola bilsin ki, hadisələr baş verən zaman, qala divarları zədələnsin və bərpaya ehtiyacı olsun. Bu barədə hal-hazırda qalanın Qoşa darvazaları üstündə olan kitabə maraqlı məlumat verir. Ərəbdilli kitabədə yazılıb ki: «Bu möhkəm qalanın və mətin hasarın tikilməsinə əzəmətli Sultan, böyük xaqan, xalqlar başının sahibi, səxavətli, Allahdan qüvvət almış Bahadır xan Səfəvi Şah Abbas Hüseyninin – Allah onun hökmranlığını əbədləşdirsən – hakimiyyəti dövründə, ləyaqətli dövlətin istinadgahı Zülfüqar xan min on yeddinci ildə əmr etdi». Yəni bu kitabədə

1608/09-cu il göstərilir və Şirvanın bəylərbəyi Zülfüqar xanın adı çəkilir.

I Şah Abbas hələ Şamaxı qalasının mühasirəsi zamanı Qaramanlı qəbiləsindən olan Zülfüqar xanı bütün Şirvan vilayətinə – «Əmir ül-ümarə» vəzifəsinə təyin edir. Zülfüqar xan şahın bu yüksək etimadını doğrultmuş, Şamaxı, Dərbənd və Bakı qalalarının alınmasında böyük səy göstərmişdi. Bu deyilənlərdən başqa, o, Səfəvi dövlətində bir mahir diplomat kimi də fəaliyyət göstərmişdi. 1618-ci ildə Zülfüqar xan artıq Sultan titulu daşıyırdı.

Bakı qalası möhkəmləndiriləndən sonra burada çoxlu hərbi sursat və toplar saxlanılırdı.

XVII əsrdə Bakı şəhəri artıq Şirvanın böyük ticarət və liman şəhəri idi. 1647-ci ildə Bakıda olmuş böyük türk səyyahı, coğrafiyaşünas Evliya Çələbi yazırdı ki, Bakı qalası Xəzər sahilində yüksək təpə üzərində tikilmiş əla bir kvadratşəkilli istehkamdır. Səyyahın məlumatına görə, şəhərin dənizsahili məhəllələrində minə qədər ev, bağlar, üzümlüklər, məscidlər, bazar, hamam və s. vardır. Onun yazdığı kimi, Bakı o zaman, artıq abad bir şəhər idi, üç tərəfdən divarlarla mühafizə olunurdu və üç darvazası vardı: Gilan qapısı, Dərbənd qapısı, Sahil qapısı. Limandan şəhərə daxil olmaq üçün üç darvazanın olmasını 1683-cü ildə Bakıda olmuş E.Kempfer də qeyd edir. Bu da təbiidir, çünki «Çindən, Xətaydan və Xotandan, Fəqfur və Zenan şəhərlərindən, Kolmıqstan və Moskva ölkələrindən bura aramsız olaraq səfirlər gəlir və karvanlar mal gətirir». Limanda daim tacir gəmiləri ya mal boşaldır və yaxud mal yükləyirdilər. Təbiidir ki, tünlük olmasın və şəhərə malların gətirib-aparılmasında mənəçilik olmasın deyə şəhərin liman tərəfdən üç qapısı, darvazası var idi. E.Kempfer, hətta Bakı şəhərinin də rəsmini çəkir. Rəsmdə ucu dənizə uzanan qala divarları və çoxlu bürclər vardır. Lakin rəsmdə o, nədənsə bir sıra qala divarlarını vermişdi.

1701-ci ildə siyasi vəziyyətlə əlaqədar olaraq şəhərin istehkam-müdafiə tikililəri əsaslı surətdə təmir edilir. Qala divarlarına da çox toplar düzülür. Gecə-gündüz silahlanmış dəstələr qala divarlarının üstündə gözətçilik edirdilər.

1723-cü ildə ruslar Bakını alandan sonra xarici divarların uclarında əlavə olaraq beş yerdə bastionlar tikirlər. Bu əlavə istehkamlar XIX əsrin əvvəllərinə kimi qalmışdı.

1770-ci ildə Bakıda olmuş rus akademiki Samiul Qmelin Bakı şəhərinin yaxşı mühafizə olunmasını bir daha qeyd etmişdi.

XVII–XIX əsrlərdə Bakı qalasının vəziyyəti haqqında təsəvvürünün yaradılmasında şəhərin rus hərbi mühəndisləri tərəfindən tərtib edilmiş planları kömək edir. Məsələn: 1723-cü ildə işlənmiş planda görüldüyü kimi, şəhər iki səmtli qala divarları ilə əhatə olunub. Şəhərə daxil olmaq üçün altı darvazası var idi. Bunlardan «Şah Abbas» darvazası qədim Bakı–Şamaxı ticarət yoluna çıxırdı (indiki H.Hacıyev küçəsi), qərb tərəfdən isə – Salyan darvazası idi ki, bu darvaza da «Qurd qapısına» tərəf gedən yola istiqamətlənmişdi. «Şah Abbas» darvazasının yanında böyük meydan var idi. Burada həftəbazar təşkil olunardı.

1806-cı ildə Bakı qalası Rus imperiyasının tərkibinə qatılandan sonra rus hərbi-inzibati komandanlığı bir az kənarında ikinci müdafiə qalasını tikmək fikrinə düşür. Lakin sonralar bu fikirdən imtina etdilər. Bakı qalası bu dövrdə əvvəlki illərdə olduğu kimi, özünün hərbi mövqeyini saxlayırdı. Qala divarlarının yenə də bütün xətti ilə mis və çuqun toplarla qüvvətlənmiş qala ələkeçməz hesab edilirdi. Hərbiçilərin daim nəzarəti altında saxlanılan iki qala qapıları – «Şah Abbas» və Salyan darvazaları şəhəri xarici aləmlə bağlayırdılar. Bu barədə müşahidəçi belə yazır: «Gün batandan sonra darvazalar qarşısında olan taxta körpülər qaldırılır, darvazalar kip bağlanır və şəhər yuxuya qərq olurdu...».

Baxmayaraq ki, qala divarlarının ətrafında, yaşıllıq çoxlu bağ-bostan var idi, şəhərin içərisində isə əhalinin istirahəti üçün heç bir yaşıllıq zolağı belə yox idi. 1830–1832-ci illərdə qalanın cənub hissəsində iki qala divarı arasında bağ salınır ki, tezliklə bakılıların rəğbətini qazanır. Sonralar XIX əsrin sonlarında ikinci qala divarı söküləndən sonra isə bura Bakının yeganə gəzinti sahəsi idi. Bağın salınması ilk illər Bakı qalasının hərbi komendantı R.Xovenin adı ilə bağlıdır. Onun təşəbbüsü və səyi ilə bağın nəinki bitki

aləmi, hətta torpağı da belə yaxşılaşdırılmışdı. Bu məqsədlə komendantın əmrilə İrandan gələn hər bir tacir mütləq Lənkərandan torpaq gətirməli idi. Qısa bir müddət ərzində Bakıya çoxlu münbit torpaq daşdırılır, torpağın üst qatına səpilir və ağaclar əkilir. Ağacları isə o, hətta Kırımdan və Gürcüstandan gətirdirmişdi. Həmçinin yerli Abşeron növləri də var idi. Sonrakı illər ərzində bağın ərazisi genişlənir, dəmirdən tökülmüş yaraşıqlı çəpərlə əhatə olunur, çərhovuz tikilir və bağ şəhərin ən səfəli yerinə çevrilir. Burada 12.000-dən çox müxtəlif ağaclar və külli miqdarda ətirsəçan güllər əkilmişdi. Bura hal-hazırdakı Filarmoniya binasının yerləşdiyi bağdır.

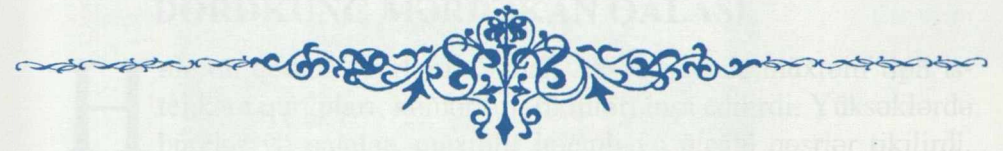
1859-cu ildə Bakı şəhəri quberniya mərkəzinə çevrildikdən sonra, qala divarlarının ətrafında mülki binaların sürətlə tikilməsi işləri başlanır. 1865-ci ildə dənizkənarı qala divarlarının sökülməsinə icazə alınır. Divar sökülür və ancaq daşların camaata satılmasından şəhər Bələdiyyə İdarəsi 44.000 manat pul qazanır. Qala divarı xəttinin yerində yeni ticarət, yaşayış evləri, dükanlar tikilmişdi. Dənizkənarı bulvar salınır.

XIX əsrin ikinci yarısında Bakının sürətlə genişlənməsi, şəhər iqtisadiyyatının artması, həmçinin qala divarlarının hərbi əhəmiyyətinin itirməsi və son dərəcədə köhnəlməsi, hasarın sökülməsi məsələsinin qaldırılmasına səbəb olur. 1868-ci ildə Bakının qubernatoru qala divarının artıq müdafiə əhəmiyyətini itirdiyindən Bakı qalasının ləğv edilməsi, divarın sökülməsi və xəndəklərin doldurulması haqqında Qafqaz hərbi dairəsi qarşısında məsələ qaldırır. Məsələyə Peterburqda baxılır və 1870-ci il avqust ayının 1-də İmperatordan xəndəyin doldurulması və qala divarının birinci, nisbətən alçaq tikilmiş bayır səthinin sökülməsinə icazə alınır. Divarın ikinci, daha yüksək olan daxili səthi isə tarixi abidə kimi saxlanılmalı idi.

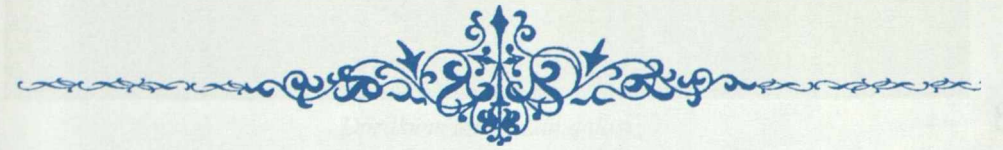
70-ci illərin sonlarında qala divarı şəhərin hərbi komendantlığının sərəncamından, Şəhər Bələdiyyə idarəsinin sərəncamına verilir və 80-ci ilin əvvəllərində qala divarlarının sökülməsinə icazə verilir.

1883-cü ildə şəhər camaatının nümayəndələri Bakı qubernatoruna müraciət edirlər ki, sökülən ikinci divarın «Zülfüqar xan» darvazası sökü-

İmişdür, tarixi bir abidə kimi, ikinci həddin «Şah Abbas» adlanan darvazasının yanında yenidən qurulsun. 1886-cı il oktyabr ayının 7-də belə bir icazə alınır və bu işlər aparılır. Bu işləri müzayiqə yolu ilə Kərbalayı Məhəmməd-Həsən Hacı Mahmud oğlu görmüşdü. İşin icraçısı isə Hacıbaba Aşumov idi. Həmin ilin dekabr ayında inşaat-qurğu işləri başa çatdırılır və darvazalar yeni quruluşda Şəhər Bələdiyyə idarəsinin komissiyasına təhvil verilir. Yeni darvaza tikiləndən sonra üzərinə, çuquntökmə lay üzərində rus və fars dillərində yazılmış «Şah Abbas» darvazası sözləri yazılıb vurulmuşdu. Kitabələr indi də durur.

İSTEHKAM ABİDƏLƏRİ

DÖRDKÜNC MƏRDƏKAN QALASI

Hələ ən qədim dövrlərdə Şimali Azərbaycanda müxtəlif tipli istehkam qurğuları, kəmərləri, tikililəri inşa edilirdi. Yüksəklərdə bürclər və qalalar, müxtəlif həcmli və ölçülü qəsrlər tikilirdi. Məsələn, Baş Noraşəndə yonulmuş nəhəng daşlardan tikilmiş «Oğlan qalçası»nın tarixi eramızdan əvvəl II minilliyin birinci yarısına aid edilir.

Şimali Azərbaycana xarici müdaxilənin qarşısını almaq məqsədilə hələ ən qədim dövrlərdə Dərbənd, Zaqatala, Çıraqqala, Beşbarmaq, Silsilçay, Əskipara, Gülüstan və bir çox b. istehkamlar, qalalar tikilmiş və sədlər çəkilmişdi. Nəhayət, XI–XIV əsrlərdə Abşeron yarımadasında tikilmiş çoxlu qalalar, qəsrlər və bürclər demək olar ki, şimaldan cənuba istiqamətləndirilmiş vahid istehkam qurğusu idi. Əgər, orta əsrlərdə Abşeronun

Dördkünc Mərdəkan qalası

qala-istehkam tikintilərinin yarımada (Pirallahı adası da daxil olmaqla) yerləşdirilməsinə nəzər salınsa, aydın olacaq ki, bu tikililər Abşeronun ancaq şimal hissəsində tikilmişdir (Şüvəlan, Mərdəkan, Buzovna, Bilgəh, Nardaran və Qalaqəh (Qala) kəndlərində). Həmçinin yarımada cənub hissəsində, Hövsan kəndində və yarımada içərisində də vaxtilə çoxlu belə qalalar və qalaçalar inşa edilmişdi. (Məsələn, Ramanıda, Keşlədə, Biləcəridə və i.a.) Qalaların bu yerlərdə yerləşdirilməsi göstərir ki, bunların bir hissəsi dənizkənarı ərazidə tikilmişdi və ola bilsin ki, bunlardan qorucu güşələr kimi də istifadə edilirdi. Deyilənlərə görə, vaxtı ilə belə tikintilərə, hətta «Göz qalası» da deyilirdi və bu qalalardan lazım gəldikdə, hətta müxtəlif işıq və tüstü işarələri verilirdi. Məsələn, 1723-cü ildə I Pyotr tərəfindən Bakı qalasına tərəf göndərilmiş rus ordusunun tərkibində olan donanmanın zabiti F.Soymonov yazırdı ki, «Salyan, Lənkəran və Astara torpaqlarının əhalisi, dənizdə neftlə dolu olan bir yanan gəminin tüstüsünü gördükdə həyəcanlanmışlar və qonşularını xəbərdar etmək məqsədilə dağlarda olan qalaçalarda od, tonqal yandırmışlar».

Abşeronun Mərdəkan qəsəbəsində orta əsrlərdən bizə iki belə istehkam yadigar qalmışdır: biri XII əsrdə tikilmiş dördbucaqlı qala, digəri isə XIII əsrdə sütun şəklində inşa edilmiş dairəvi qaladır.

Abşeronun Mərdəkan qəsəbəsi ən qədim yaşayış məskənlərindən biridir. 1952-ci ildə dairəvi qala ətrafında aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində, bir vaxt abidəni əhatə edən qala divarlarının qalıqları aşkar edilmişdir. XIII əsrə aid mədəni qatlar qazılmış və qalanın daxili təmizlənmişdi. Qazıntı zamanı IX–XIII əsrlərə aid çoxlu keramika tapılmışdır ki, bunların da əksəriyyəti XI və XIII əsrin əvvəllərinə aiddir. Lakin qəsəbənin etnonimi – Mərdəkan (Mərdlər məkanı) və ətrafda qayaüstü rəsmlər qəsəbənin tarixini qədim bir dövrə aid edir.

Qalanın tikilməsi üçün elə yer seçilmişdir ki, buradan həm dənizkənarı sahil və həmçinin Qala və Ramana istehkamları da görünür. Qalanın hündürlüyü 25 metrdir. Mərkəzi binanı qala divarları əhatə edir. İçəridə, həttdə 30-dan çox müxtəlif təyinatlı quyular vardır. 3 metrə qədər dərinlikdə

olan bu quyular qayalıqda qazılmışdır. Qala divarlarının cənub-şərq tərəfində daha 5 belə quyu vardır. 8 metr hündürlükdə olan divarların hər bir ucunda əlavə yarımqalaçalar tikilmişdir.

Qalanın giriş darvazası şərq divarda yerləşir. Darvazanın layları içəri açılırdı ki, lazım olduqda içəridən daha da möhkəmləndirmək mümkün olsun.

XIX əsrin birinci yarısında burada olmuş rus alimi İ.Berezin darvazanı hələ sağlam halda görmüşdü və onun üstündə kitabənin olduğunu qeyd etmişdi. 1940-cı ildə burada aparılmış təmizləmə işləri zamanı həməni yazı aşkar edilir. Kitabədə yazılmışdır ki: «Bu qalanı Əmir Əbu Nəsr İzz-Əl-Mülk Əbu Əli b.Bakir ucaltmışdır». Kitabənin tarixi yoxdur. Lakin tədqiqatçılar kitabənin XII əsrə aid edirlər. Kitabədə göstərilən «Əmir» istilasına istinad edərək, bu şəxsin Şirvan ordusunun hərbi sərkərdəsi olmasını güman etmək olar. Tədqiqatçılar belə güman edirlər ki, kitabənin və tikintinin əmirin – hərbi sərkərdənin adıyla bağlı olmasına əsasən demək olar ki, kitabə qala tikintisinin tarixinə aiddir.

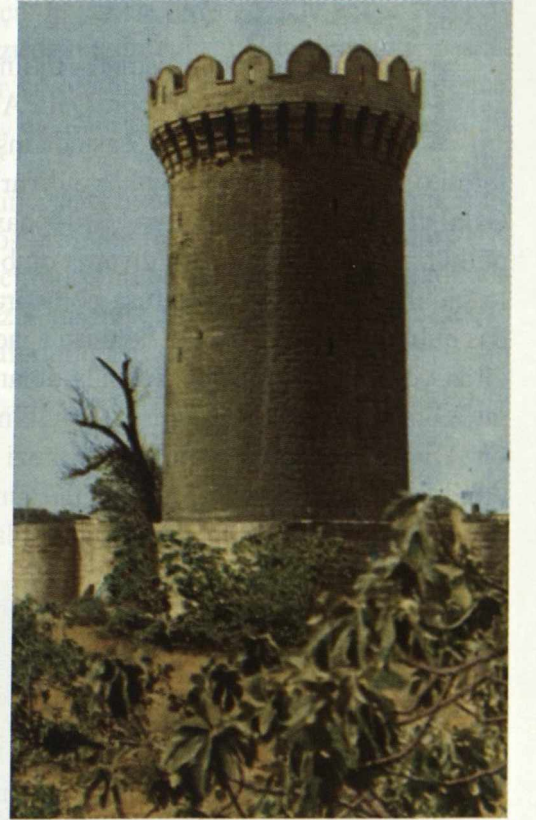
Vaxtilə qalanın üzərində daha bir kitabə olmuşdur. Hal-hazırda bu iki daş layının üzərində (1,94x0,58x0,61m) həkk olunmuş kitabə Peterburqda, Ermitajdadır. Kitabəni 1853-cü ildə qalanın yanında Xanikov tapmış və Peterburqa göndərmişdi. İkisətli ərəbdilli yazıda bu sözlər oxunur: «... Dünyanın, islamın hökmdarı Şirvanşah Əhsitan ibn Mönüçöhr. Beş yüz həştad üçüncü ildə...» Yəni hicri 583, miladi 1187–1188-ci il. Bu tarix, qalanın inşa tarixini açıq-aydın göstərir.

DAİRƏVİ MƏRDƏKAN QALASI

Dairəvi Mərdəkan qalasının hündürlüyü 16 metrdir. İlk əvvəl belə güman edilir ki, bu tikinti yaşayış binalarından, ayrı inşa edilmiş qala sütunundan ibarət bir tikintidir. Lakin bərpa işləri aparılarkən qalanın ətraf ərazisi tikintilərdən təmizləndəndən sonra müəyyən edilmişdi ki, vaxtilə qalanın kiçik həcmli (25x25) həyətyanı sahəsi və uca divarları var idi. Hal-hazırda da qala həyətinə hündürlüyü 7 metr olan daş

divar əhatə edir. Hasarın tinlərində qüllələr, məhəccər və mazqallar vardır. Planda dairəvi, sütun şəklində olan qala yuxarı getdikcə daralır. Hündürlük boyu 3 hissəyə bölünmüşdür. Bu hissələrin hamısı sferik günbəzlə örtülərək, bir-birilə divarın içində qurulan pilləkənlə əlaqələnilir. İki və üçüncü mərtəbələrə işıq düşmək üçün barırdan içəriyə doğru kəskin sürətdə genişlənən ensiz zolaq şəklində pəncərələri vardır. Qəsr, dördkünc qala kimi, əhəng məhlulu ilə yerli əhəngdaşından hörülmüşdür.

Qala qapısının üst hissəsində dördbucaqlı böyük bir daş layın üzərində ərəb dilində yazılmış üç kitabə vardır. Birinci yazının məzmunundan görüldüyü kimi, qala Şirvanşah Herşası bin Fərruxzad bin Məniçöhrün (1204–1225) dövründə tikilmişdir. İkinci yazıdan məlum olur ki, qalanın sahibi qüdrətli sipehsalar İshak bin Kakuli olmuşdur (Həcm Əd-Dəulə və Əd-Din Əl-Əmir İshak b. Kakuli). Bu şəxs də Şirvan ordusunun ali sərkərdəsi idi. Həməni bu yazıda qalanın inşa tarixi hicri 600-cü ilin Mordəd ayı göstərilir ki, bu da miladi 1232–1233-cü ilə müvafiqdir. Nəhayət, üçüncü yazıda qalanın memarı, Məsu oğlu Əbd-əl-Məcidin adı göstərilir.

Dairəvi Mərdəkan qalası

RAMANA QALASI

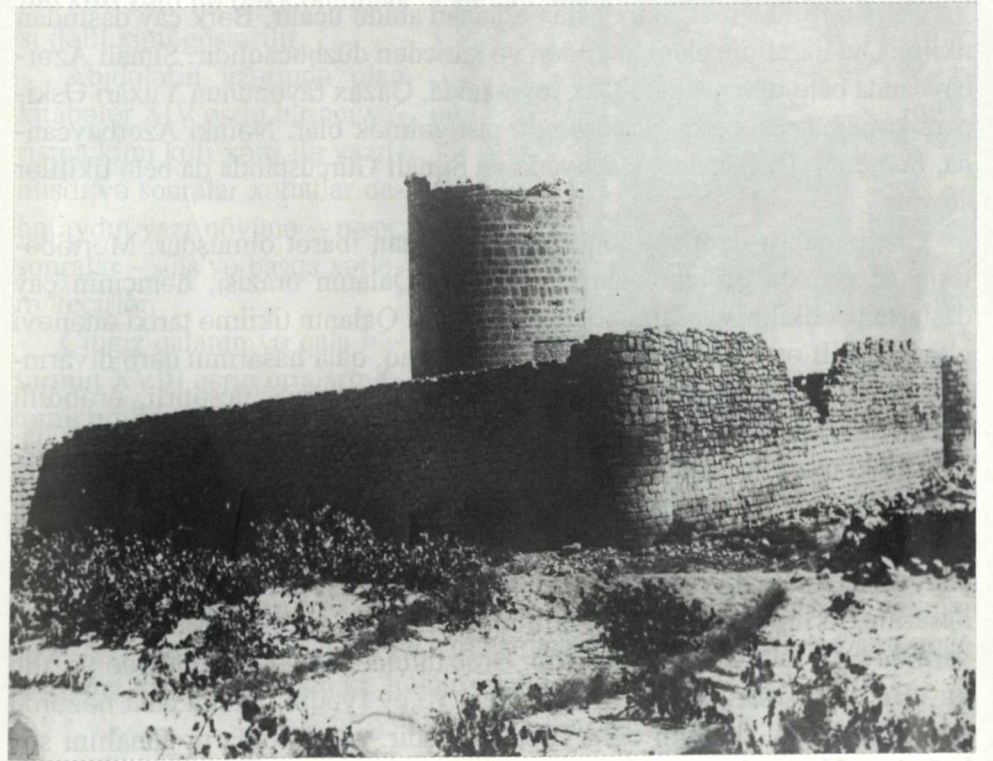
Hündür qayanın üstündə tikilmiş bu möhtəşəm abidə bütün ətraf kəndlərdən görünür. Qala Abşeronun digər analoji tikintilərinə xas olan üslublar əsasında inşa edilmişdir, lakin başqa qalalardan fərqli olaraq, bu qalanın həyəti və divarları planda uzunsov dördbucaqlıdır. Qala divarının tinlərində və şərqə baxan tərəfində, divarların ortasında qüllələr vardır. Qapısı qərb divarda olub portal şəklindədir. Düzbucaqlı qüllə şəqulu xətt üzrə dörd yarusla bölünərək, bunlardan birincisi və axıncısı daş qübbə ilə, aralıqda olan ikisi isə ağac materialla örtülmüşdür. Bunlar hazırda yoxdur. Mərtəbələr arasında dolama pilləkənlər vardır. Qəsrin divarlarla birlikdə uzun tərəfinin ölçüsü 30 metrə yaxın, qısa tərəfi isə 20 metrdir. Divarların hündürlüyü 7,8, mərkəzi qüllənin hündürlüyü isə 18 metrdir. Abidənin bütün hissələri ağ əhəngdaşından hörülmüşdür. Qalanın kitabəsi saxlanılmamışdır, lakin quruluşu və plan xüsusiyyətinə görə tədqiqatçılar onu XIV yüzillikdə tikildiyini ehtimal edirlər. Buna baxmayaraq qala ilk görünüşdə Mərdəkan dördkünc qalasına bənzəyir. Həmin qala da XIII əsrin abidəsidir.

NARDARAN QALASI

Bakıdan təxminən 30 km məsafədə yerləşən Abşeronun ən səfəli və qədim kəndlərindən biri olan Nardaranda, yüksək təpəcikdə, kənd qəbiristanlığının yaxınlığında bir qala ucalır. Qala dairəvi qüllədən və dördguşəli qala divarlarından ibarət tikintidir. Qüllənin salamat qalmış hündürlüyü 12 metrdir, divarların hündürlüyü isə müxtəlifdir. Belə ki, şimal tərəfdən 8 metr, cənub-qərb tərəfdən isə 5 metrdir. Qüllə arakəsicilərlə üç yarusla bölünmüşdür. Birinci yarus digərlərindən birə üç dəfə hündürdür. Yaruslar daş qatlarla örtülmüşdür. Qala divarlarının qalınlığı 1,85 metrədən 1,56 metrə qədərdir. Qalanın birinci qatında dərin bir quyu var. Yerli sakinlərin dediyinə görə, burada yeraltı lağım olmuşdur.

Qalanın ikinci qatında, divarın içində yuxarı, üçüncü qata gedən daş pillələr vardır. Üçüncü qatı isə hal-hazırda dağılmışdır. Lakin divarın içərisində olan daş pillələrin izləri göstərir ki, ola bilsin, qalanın vaxtilə dördüncü qatı da olmuşdu. Belə olmuş halda, qalanın hündürlüyü ənənəvi olaraq 20 metrədən artıq olmalı idi.

Qalanın divarında, təxminən ikinci qatı hündürlüyündə, tikintinin sifarişçinin, memarın və inşa tarixini göstərən iki kitabə salamat qalmışdır. Yazıdan aydın olur ki, qala hicri 700-cü ildə (miladi 1300–1301) Bərəkət adlanan Xuraman ana tərəfindən dəniz kənarında tikilmişdir. (Hal-hazırda qala dəniz kənarından böyük bir məsafədədir.)

Nardaran qalası

Qalanın qapısının sağında, birinci kitabədən bir az yuxarı, başqa kitabədə «Əməli Mahmud bin Səəd» sözləri yazılmışdır ki, bu da memarın adıdır. Çox güman ki, bu məşhur memar olmuşdur, çünki bu şəxsin adına başqa tikililərin üzərilərində olan kitabələrdə də (məsələn, Bibiheybət məscidinin, Pirsaatçay xanəgahının kitabələrində və başqalarında) rast gəlmək olar.

Hal-hazırda qalanın təmirinə böyük ehtiyac vardır.

ÇİNGİZ QALA

Şimali Azərbaycanın səfali yerlərindən biri olan Zaqatala rayonunun qədim Car kəndinin bir neçə kilometrliyində, yerli əhali tərəfindən «Çingiz qala» adlanan abidə ucalır. Bərk çay daşından tikilmiş bu tikintinin planı daxildən və xaricdən düzbucaqlıdır. Şimali Azərbaycanda belə tipli qalalara Qax rayonunda, Qazax rayonunun Yuxarı Əskipara kəndində və başqa yerlərdə də rast gəlmək olar. Nəinki Azərbaycanda, həmçinin Dağıstanda, Osetiyada və Şimali Gürcüstanda da belə tikililər çoxdur.

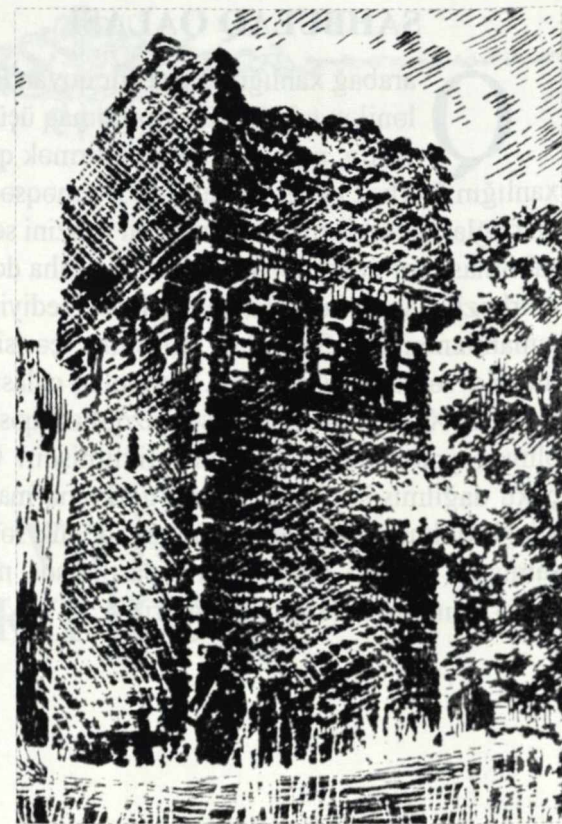
Çingiz qalası üç mərtəbədən – yaruslardan ibarət olmuşdur. Mərtəbələrin arası taxta döşəmələrlə kəsilmişdir. Qalanın ərazisi, həmçinin çay daşlarından tikilmiş hasarla əhatə edilmişdir. Qalanın tikilmə tarixi ənənəvi olaraq XVIII əsrə aid edilir. Buna sübut olaraq, qala hasarının qərb divarında bərk çay daşında oyuq şəklində həkk olunmuş üçsətirli, ərəbdilli kitabəyə əsaslanırlar. Həmin kitabədə yazılmışdır ki: «Doğrudan da, bu qalanın tikilməsinə, qadir Allahın rəhmətinə möhtac olan, Çingiz oğlu Murtuza-Əli min yüz yetmiş beşinci ilin zilhiccə ayının ortalarından əvvəl başladı» və inşa tarixi hicri 1175 (miladi 1762-ci il) göstərilmişdir. Burada olan başqa kitabədə yazılmışdır ki: «Sətirləri yazan Əli. Murtuza Əli qalası hasarının tikilməsi tarixi 1175-ci ilin axırındadır» (1762) hasarın cənub divarında üçüncü kitabə yerləşdirilib. Ərəb dilində, altısətirli kitabədə yazılıb ki: «Bu qala hasarını Hüseyn oğlu Hacı və ev (yəqin burada qala nəzərdə tutulur) sahibi... İbrahim oğlu Tuba tikmişdir. Allah, onların günahını sən bağışla». Yuxarıda göstərilən kitabələrə əsaslanaraq tədqiqatçılar qalanın

XVIII əsrin ortalarında tikilməsini və dəfələrlə təmir olunmasını qeyd edirlər.

Qalanın cənub divarında, yer səthindən təqribən 1,60 metr hündürlükdə başqa bir kitabə yerləşdirilmişdir ki, bu da qalanın inşasını XIII–XIV əsrin əvvəllərinə aid etmək olar. Burada əsas dəlil kitabənin kufi xətti ilə həkk olunması dəlil kimi göstərilir.

Abidələrin üzərində olan kitabələr XIV əsrin birinci yarısına kimi kufi xətti ilə yazılmışdı və sonralar xəttatlar daha aydın yazı növünə – nəsx, sonralar – süls və başqa xətlərə keçirlər.

Çingiz qalanının və qala hasarının XVIII əsrin ortalarında təmir edilməsi təsadüfi hal deyil. Belə istehkamlar orta əsrlərdə arası kəsilməyən müxtəlif xarakterli müharibələr zamanı qorunmaq üçün lazım idi. Məsələn, «Tarixi-Nadir» əsərinin müəllifi Mirzə Mehdi Astarabadi, Nadir şahın Azərbaycana hücumu zamanı Car və Tala əhalisinin 1734–35-ci ildə (hicri 1147) «dağabənzər möhkəm bir istehkama, mətin qalaya» sığınaraq İran qoşunlarına qarşı amansızcasına vuruşduqları haqqında məlumat verir. Ola bilsin ki, həmin istehkam yenə bu qala olmuşdu.

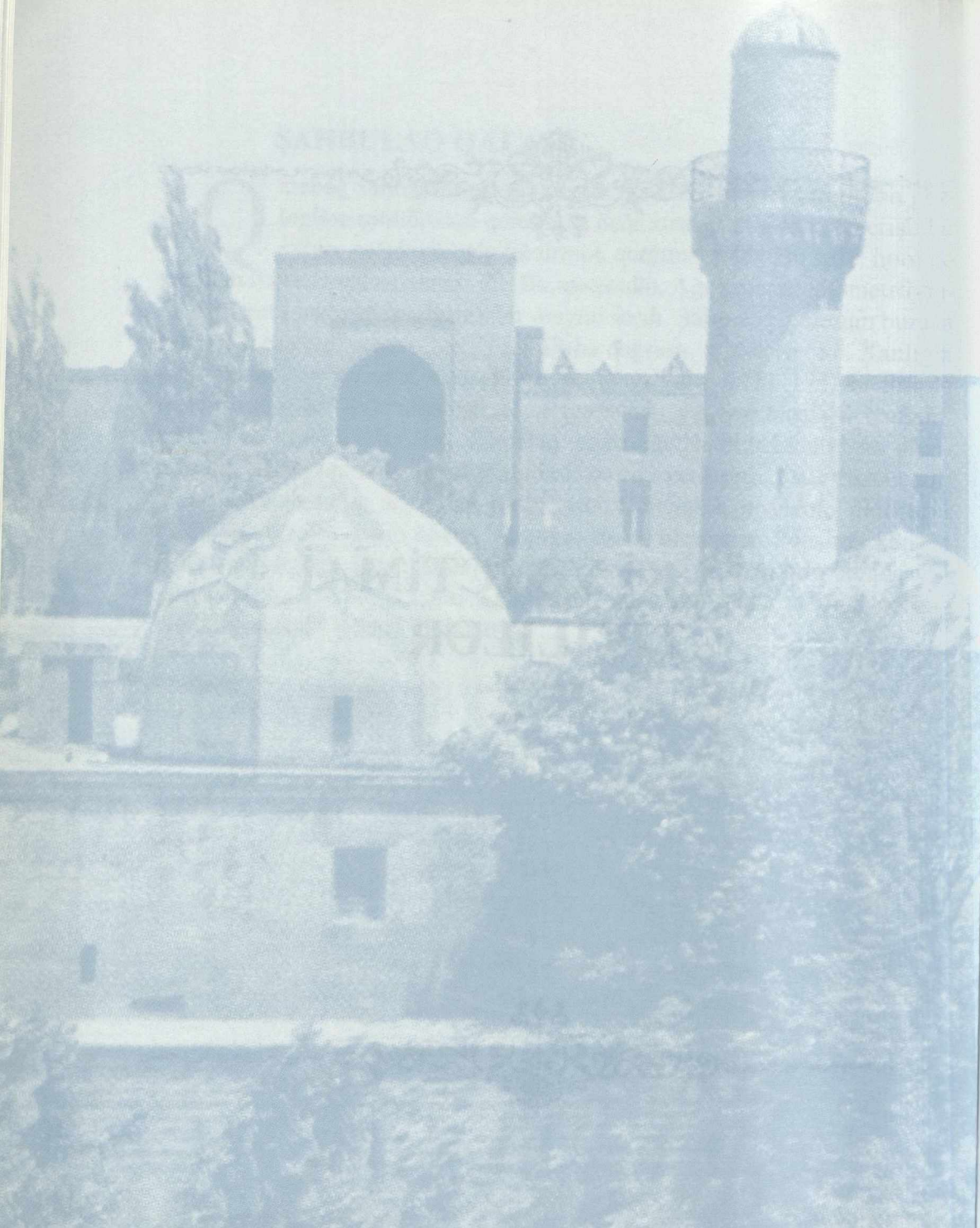
Çingiz qalası

ŞAHBULAQ QALASI

Qarabağ xanlığının əsasını qoyan Pənahəli xan İran tərəfdən gözlənilən təhlükədən qorunmaq üçün strateji cəhətdən əlverişli bir yerdə, möhkəm qala tikdirmək qərarına gəldi. Bu qala, həm də xanlığın mərkəz qalası olmalı idi. Bu məqsədlə, Ağdamın 10 kilometrliyində dağların ətəklərində çeşməli bir ərazini seçdi. Şahbulaq qalasının burada salınması hər cəhətdən əlverişli idi. Daha doğrusu, təhlükəsiz idi. Xanlığın mərkəzi olacaq bu qala, tarixçilərin dediyinə görə, 1751–1752-ci illərdə tamamlanmışdır. Şahbulaq qalasının içərisində yaşayış binaları, hamam, məscid və bazar tikilmişdir. Şahbulaq qalası hündür divarlarla əhatə olunmuşdur. Xanın iqamətgahı səkkizqülləli qəsrdə yerləşirdi. Qala düzbucaqlı olmuş, yonulmamış daşlardan tikilmişdir. Qalanın içərisindəki tikililərin çoxu dağılmışdır. Tikili böyük görkəmə malik olmuşdur. Pənahəli xan öz ailəsi, qohumları, yaxın adamları, böyük sənətkar və alimlərlə burada yaşamışdır. Qalada bərpa işləri aparılmışdı, müəyyən qədər əvvəlki görkəminə salınmışdır (xarici divarları).

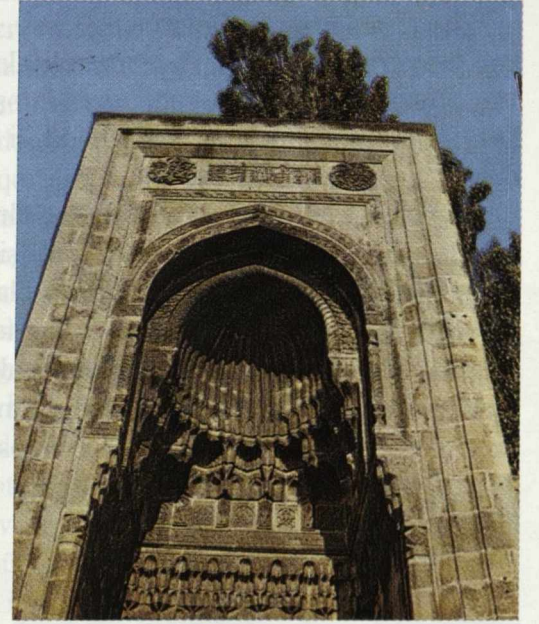

MÜLKİ VƏ İCTİMAİ TİKİLİLƏR

BAKI ŞİRVANŞAHLAR SARAYI

Dövrümüzə qədər gəlib çıxmış bir çox Azərbaycan Milli memarlıq abidələri arasında elə bir abidə tapmaq çətindir ki, o, Şirvanşahlar sarayı ansamblı qədər çoxlu səyyah və tədqiqatçıların diqqətini özünə cəlb etmiş olsun. Müasir Bakı şəhərinin qədim hissəsində, İçərişəhərdə ucaldılmış bu əzəmətli saray bütün başqa tikililər arasında öz gözəlliyi, bütövlüyü, möhtəşəmliyi, yüksək inşa səviyyəsi və təkraredilməz bədii ifadəliyi ilə fərqlənirdi. Lakin sonralar Bakıya gəlmiş bir çox səyyah saray tikililərinin acınacaqlı vəziyyətdə olduqlarını qeyd etmişlər. XIX əsrin əvvəllərində saray dağılmış və sonralar o rus ordusunun hərbi-təsərrüfat ehtiyaclarının ödənilməsinə uyğunlaşdırılmışdır.

Şirvanşahlar sarayı – «Divanxana»nın portalı

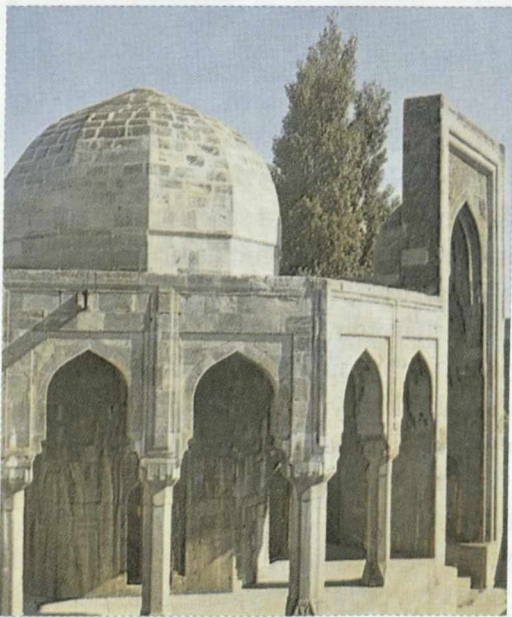
Saray kompleksi əsas bina-saray, divanxana, türbə, şah məscidi, dərviş məqbərəsi, murad qapısı və hamamdan ibarətdir. Bütün bu tikililər relyef quruluşuna görə dörd səviyyədə yerləşib və bir-birinə daş pilləkənlə əlaqələndərək divar və qapı ilə hüdudlanır. Beləliklə, yuxarı həyətdə – saray binası və divanxana; ikinci həyətdə seyid Yəhya Bakunin məqbərəsi və Murad qapısı; üçüncü həyətdə – türbə və məscid binası və nəhayət, ən aşağı hissədə hamam binası yerləşdirilmişdir.

Sarayın ərazisində aparılmış arxeoloji işlər zamanı müəyyən edilmişdi ki, sarayın binaları və tikililəri eyni dövrdə yox, ayrı-ayrı tarixi vaxtlarda tikilmişdir və bunlardan ən əvvəl tikiləni, sözsüz, saray binasıdır. Saray

kompleksinə daxil olan binaların hamısı Abşeronə məxsus yonulmuş əhəngdaşından tikilmişdir.

Şirvanşahların yaşadığı bina-saray, qaya üzərində inşa edilmiş mürəkəb memarlıq quruluşlu, ikimərtəbəli tikilidən ibarətdir. Binanın əsas, yuxarı həyəətə baxan tərəfi, sadə və möhtəşəmdir. Günbəzi vaxtilə mavi şirli kaşı ilə örtülmüş, pəncərələrdə həndəsi ornamentli daş şəbəkələr olmuşdur.

Əvvəllər yaşayış binasında 52 otaq olmuş, bunların 27-si birinci alt mərtəbədə, 25-i ikinci, üst mərtəbədə yerləşibmiş. Tədqiqatçıların fikrincə, qala mazğallarına oxşar dar pəncərələri olan alt mərtəbə xidmətçilərin mənzilləri, geniş pəncərələri olan üst mərtəbə isə şah ailəsi və onun yaxın adamları üçün nəzərdə tutulubmuş. Lakin sarayın üst mərtəbəsi özünün ilkin quruluşunu saxlaya bilməmişdir. Şimali Azərbaycan Rusiyanın tərkibinə daxil olduqdan sonra rus hərbi idarəsi artıq baxımsızlıq üzündən dağılmaqda olan saray binasından özünün məqsədləri üçün istifadə etmişdir və elə o vaxt binada sərbəst təmir işləri aparılmışdır, artıq köhnəlib uçmuş günbəz və içəridəki arakəsmələr sökülmüş, bir çox otaqlar birləşdirilmiş, bəzi əlavə qapılar açılmış və başqa işlər görülmüşdür. Binanın aşağı həyəətə baxan tərəfi girintili-çıxıntılıdır ki, bu da həmin tərəfə baxan otaqları daha yaxşı işıqlandırmaq, dənizi seyr etmək imkanı yaratmaq məqsədilə edilmişdir.

Şirvanşahlar sarayı – «Divanxana»

«Divanxana» adlanan tikinti əsas binaya yapışıqdır. O, həyətlə divanxananı ayıran üç tərəfdən

tağlı eyvanlarla əhatə edilmiş kiçik həyətin ortasında, yüksək daş kürsü üstündə yerləşir. Tikintinin cənub tərəfində düzbucaqlı bir dəhliz, dəhlizin şərq tərəfində isə ikimərtəbəli hücrə vardır. Hücrələrdə balaca pəncərə və çıraq yerləri vardır. Divanxananın alt hissəsində çatma tağla örtülmüş zirzəmi yerləşmişdir. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, ola bilsin ki, bura sərdabədir. Divanxananın cənub və qərb tərəfdən iki qapısı vardır. Ehtimal etmək olar ki, divanxananın əsas fasadı elə qərb tərəfdir, çünki memar əsas fikrini məhz elə bu tərəfdəki giriş qapısına və qapının portalına vermişdir, onu gözəl nəqşlərlə zəngin surətdə bəzəmişdir. Azərbaycanın bədii daşyonma sənətinin zirvəsi sayılan bu nəqşlər elə bir mahir ustanın əli ilə həkk olunmuşdur ki, o, bu gün belə öz gözəlliyini saxlamaqdadır. Nəqşlər Bakı–Abşeron təbii inşaat materialı sərvəti olan ağ əhəngdaşının üzərində qazılmışdır.

Binanın nə məqsədlə tikilməsi, hələ də mübahisəli bir məsələ kimi qalır. Bu barədə müxtəlif rəylər söylənilir. Bəzi tədqiqatçılar divanxananın kompleksin başqa tikililərinə nisbətən hakim mövqeyinə əsaslanaraq belə güman edirlər ki, o, qəbullar və dövlət məsələlərinin məşvərət yeri olmuşdur. Digərləri isə, onu maliyyə müəssisəsi və hətta xəzinə adlandırırlar. Oradan, hətta məhkəmə işləri üçün istifadə edildiyini də söyləyənlər var və nəhayət, onu xatirə tikililər cərgəsinə daxil edənlər də vardır ki, (burada da məntiqli bir fikir söylənilir. Əsas budur ki,) tikintinin əsas qapısı qibləyə tərəf istiqamətləndirilmişdir.

Divanxananın tikintisi başa çatmamışdır. Bunu sütunların və sütun başlıqlarının, habelə eyvanın giriş oyuqları, tağların yarımçıq bəzəklərindən görmək olar.

Vaxtilə divanxananın şimal-qərbə açılan qapısı üzərində birsətirik ərəbcə kitabə olmuşdur. Qərəzlə, məkirli əl ilə ovulmasından, hal-hazırda onun ancaq ayırd olunmayan izləri qalmışdır ki, oxunması əsla mümkün deyildir. V.M.Sısoyev həmin kitabənin qalıqlarında Şirvanşah I Xəlilullahın adını və hicri 832 (miladi 1428–29-cu il) oxunmasını göstərir.

Divanxananın şimal-şərq, qərb və şimal-qərbə baxan beş qapısının hər biri üzərində altıbucaqlı qönçələr var. Bu qönçələrin içərisində altı dəfə

təkrar olunan, üçü qabartma, üçü isə oyuq şəkildə «Əli» sözü həkk edilmişdir. Divanxananın cənub tərəfindəki dəhlizə açılan qapısı üzərində ikisətirlilik ərəbcə kitabə həkk olunmuşdur. Mətninə görə bu Quranın X surəsini 26–27-ci ayələridir. Kitabənin üst hissəsində, həmçinin «Əli» sözü həkk olunmuşdur.

Divanxananın əsas qapısının sağ divarı üzərində irihəcmli, altıbucaqlı qönçədə qədim ərəb xətti – kufi ilə altı dəfə təkrar olunan «Allah vahiddi» («Allahu Əkbər») və «Məhəmməd» adı, sol divarı üzərindəki altıbucaqlı qönçədə isə iki dəfə təkrar olunmaqla «Allahdan başqa məbud yoxdur. Məhəmməd Allahın elçisidir. Həqiqətən, Əli Allahın vəlisidir» ehkamı həkk olunmuşdur.

Şirvanşah I Xəlilullahın (1417–1462) vaxtında yaşamış saray alimi Seyid Yəhya Bakuvinin (Seyid Yəhya ibn Əs-Səyid Bəhaəd -DİN Əş-Şirvani Əş-Şamaxi Əl-Bakuvi) türbəsi aşağıda, ikinci həyətdə yerləşir. Abidənin üzərində kitabələr yoxdur, lakin bu abidə haqqında bir neçə söz demək olar.

XV əsrin görkəmli alimi Seyid Yəhya Bakuvi nisbindən görüldüyü kimi, Şamaxıda anadan olmuşdur. I Xəlilullahın sarayında o, bir filosof, alim, müəllim kimi böyük şöhrət qazanmışdı və onun adı «bir çox sirlər sahəsində» bəlli idi, Seyid Yəhya Bakuvi dinimistik ideyalara əsaslanan «Şərhi gülşəni – raz» («Sirlər gülşəninin şərhi») və «Əsrar ət-talibi» («Həqiqət axtaranların sirləri») adlı fəlsəfi əsərlər yazmışdı. A.Bakıxanov onun haqqında deyir ki, «Adı, hicri səkkizinci əsrin ortalarında təriqət böyükləri sırasında çəkilir. Onun fəzilətləri və gözəl xasiyyətləri məşhurdur. Bakı şəhərində ona mənsub olan məscidin yanında sövməsi, mədrəsəsi və qəbri indi də durur». Şirvanşah I Xəlilullah alimin vəfatından sonra çox guman, vaxtının xeyli hissəsini keçirdiyi köhnə məscidin yanında onun üçün türbə tikməyi əmr etmişdi. Alim burada dəfn edilmiş və türbə də onun adını daşıyır.

Türbənin memarlıq quruculuğu sadə və yığcamdır. İki hissədən ibarətdir: yuxarı hissədən və aşağı hissədən. Yuxarı hissəsi səkkizguşəlidir. Günbəzlə örtülmüş piramidaya oxşayır. Aşağı hissəsi isə dördküncdür. Sərdabə çatma tağtavanla örtülmüşdür. Türbənin xarici tilləri Şirvan-Abşeron abidə-

lərinə xas olan yaxşı yönəlmiş daşla üzlənmişdir. Pəncərələr daş şəbəkələrlə tutulmuşdur, şəbəkədəki naxışlar çoxguşəli ulduzlardan ibarətdir.

Həmin ikinci həyətdə küçəyə tərəf baxan bir darvaza qurulmuşdur. Üzərində olan kitabədə deyilir ki, darvaza hicri 994-cü ildə (miladi 1585–1586) Ulu Rəcəb-Baba Bakuvinin əmrilə ustad Əmirşah Vəlyankuhi tərəfindən tikilmişdir.

Saray kompleksinin daha bir binası da aşağı həyətdə yerləşən Şirvanşahların ailə məqbərəsidir. Bina günbəzli mərkəzi salonda və dörd kiçik, hücrəyəbənzər otaqlardan ibarətdir. Məqbərənin qapısı zəngin bəzəkli portal şəklindədir. Bu tikinti Azərbaycan memarlığının ən gözəl nümunələrindən biri sayıla bilər. Binanın nə məqsədlə tikildiyi, qapı üstündəki kitabədən bilinir. Burada yazılmışdır ki, türbə Şirvanşah Xəlilullahın əmrilə

Şirvanşahlar sarayının ümumi görünüşü

839-cu ildə (miladi 1435–1436) anası və oğlu üçün tikilmişdir. Türbənin salonunda aparılmış arxeoloji axtarışlar zamanı üstü daş üzüklə örtülmüş yeddi sərdabə açılmışdı. Müəyyən edilmişdi ki, bu sərdabələrdə Şirvanşahın ailə üzvləri dəfn olunmuşdu: anası Bikə-xanım, oğlanları Fərruh-yamin, Şeyx Saleh, Əmir Bəhrəm və b.

Portalın yan tərəfində iki damcıvarı medalyon həkk olunmuşdur ki, bunların da üzərində olan yazılar tədqiqatçılar tərəfindən bir çox mübahisədən sonra «Allah, Məhəmməd, Əli, memar» kimi qəbul edilmişdir ki, bu da türbəni tikən memarın adıdır.

Türbənin yanında uca minarəsi olan «Şah məscidi» yerləşir. Abidənin ibadət salonu çatma tağlarla örtülmüşdür. Məscidin üç küncündə ikimərtəbəli hücrələr vardır.

Hücrələrdə işıqdan ötrü ensiz daş şəbəkəli kiçik pəncərələr açılmışdır, taxça və çıraqlar yerləri vardır. Məscidin şimal-şərq tərəfində yüksələn gözəl bir minarəsi vardır. Minarəyə dolama pilləkənlə çıxmaq mümkündür. Minarənin yuxarısında kiçik eyvan vardır ki, buradan müəzzin ibadətə çağırarmış. Eyvana «şərəfə» deyilir. Vaxtilə eyvan zəngin naxışlı daş məhəccər ilə əhatə olunmuşdu. Lakin illər ötdükcə daş məhəccər uçub dağıldığından XIX əsrdə dəmir məhəccər ilə əvəz edilmişdir.

Şərəfənin alt hissəsində həkk edilmiş kitabədən görünür ki, minarə hicri 845, miladi 1441–1442-ci ildə tikilmişdir. Nəhayət, aşağı həyətin şərq hissəsində ən aşağı təbəqədə 1947 və 1958–1962-ci illərdə aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı torpaq altında qalmış 26 otaqdan ibarət böyük hamamın binası üzə çıxarılmışdır. Hamam xeyli dərinədə tikilmişdir, belə ki, yerin üstünə hamamın ancaq günbəzləri çıxırdı. Hamamın nisbətən böyük mərkəzi otağı altıbucaqlı, qalanları isə dördbucaqlıdır. Hamama su yaxınlıqda yerləşən ovdandan gəlirdi. Bu çox böyük ovdan idi. O, həm sarayı və həm də şəhərin ətraf yaşayış yerlərinin sakinlərini su ilə təmin edirdi.

Şirvanşahlar saray binalarının kompleksi öz memarlığı və quruluşu ilə Şimali Azərbaycanın memarlıq abidələri içərisində ən görkəmli yerlərdən birini tutur.

XUDAFƏRİN KÖRPÜLƏRİ

Cəbrayıl rayonunun Xudafərin və Qumlax kəndləri arasındakı ərazidə, Araz çayı üzərində, bir-birindən 800 metr aralı məsafədə inşa olunmuş on bir və onbeşaşırımlı körpülər orta əsr Azərbaycan memarlığının qiymətli abidələrindəndir. Bu iki möhtəşəm, mürəkkəb mühəndis tikililərinin inşası bu dövrdə Azərbaycanın beynəlxalq aləmlə geniş mədəni və ticarət əlaqələrinin olmasını göstərir. On beş aşırımlı körpü bişmiş kərpiclə çaydaşının qarışığından tikilmişdir. Ərazinin relyef quruluşunu və hövzənin enini nəzərə alaraq ustalar körpü tikinti mədəniyyətinin yüksək səviyyəsini əks etdirmişlər. Körpünün bütün aşırımlarının eni müxtəlifdir.

Körpünü mühafizə edən və möhkəmliyini artıran dalğayaranlar çaydaşılardan tikilib, quruluşuna görə üçbucaq formadadır. Dayaqların arxa, suaxan tərəfi isə planda yarımdairəvi formada olub, hündürlüyü üç metrədən artıq olmayan kontrfoslarla möhkəmləndirilmişdir. Bəzi mənbələrdə körpünün VII yüzillikdə tikildiyi, sonralar təmir və bərpa edildiyi göstərilir. Döv-

Xudafərin köpüsü (11 aşırımlı)

Xudafərin körpüsü

rümüzə qədər gəlib çatmış körpü isə XII əsrin abidəsidir. Onun uzunluğu 200 metr, eni isə 4,5 metrdir. Körpünün çay səviyyəsindən ən hündür yeri 12 metrdir. Tarixi mənbələrin verdiyi məlumata görə onbeşşırımlı körpü Şəddadi hökmdarı Fəzl ibn Məhəmmədin sifarişi ilə 1027-ci ildə tikilmişdir. Körpü həm hərbi, həm də Azərbaycanın Şimal və Cənub əraziləri arasında iqtisadi və mədəni əlaqələrin yaranmasında mühüm rol oynayır.

Onbeşşırımlı körpüdə də körpü dayaqları süni oturacaqlar əvəzinə çay yatağındakı təbii qayalıqlar üzərində qurulmuş və onbeşşırımlı körpünün tikilmə üsulu təkrar edilmişdir. Ondan yalnız bəzi konstruktiv cəhətlərə görə fərqlənir.

Körpü yaxşı yonulmuş iki daş plitələrlə üzlənmişdir. Bütün aşırımlar, onbeşşırımlı körpüdə olduğu kimi, çatmatağ formasında qurulmuşdur. Burada da aşırımların eni müxtəlifdir.

Körpünün uzunluğu 130 metr, eni 6 metr, hündürlüyü isə 12 metrdir. Bu körpünün tikilmə tarixini tədqiqatçılar XIII əsrə aid edirlər.

Körpülər bəzi yerlərindən dağılmışlar. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, körpülərin dağılması və yenidən bərpası türk sultanları ilə Səfəvi hökmdarları arasında gedən müharibələrlə əlaqədardır.

QALA KƏNDİNDƏKİ OVDAN

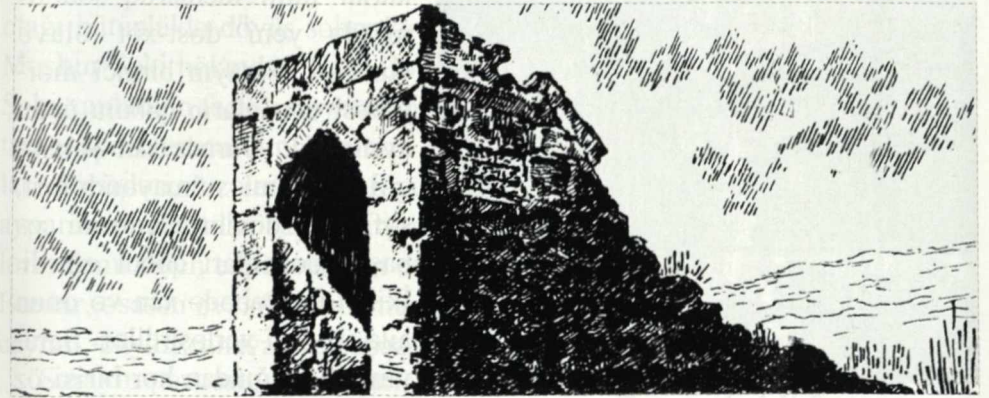
Abşeron yarımadasının memarlıq abidələrindən, maraqlı tikililərdən biri də ovdanlardır. Ovdan farsca «abdəm» – su yeri deməkdir. Susuz düzəngahlarda yerin alt təbəqələrində qalan sudan, məişət məqsədilə tikilən bu xüsusi qurğular, vaxtilə çox böyük əhəmiyyəti olmuş və onların tikilməsi üçün böyük zəhmət çəkmişlər. Ovdan-

ların istər xarici görünüşündə, istərsə də memarlıq quruluşundakı xüsusiyyətlər başqa abidələrdən onları xeyli fərqləndirir.

Ovdanlar bir qayda olaraq, yeraltındakı su quyusundan, üstü tağbəndlə örtülmüş pilləkənlərdən və portal tərzində həkk edilmiş giriş qapısından ibarətdir. Ovdanlar əhalinin istifadəsi üçün tikildiyindən, adətən onlara karvansaralar yaxınlığında, yolların üstündə və eləcə də yaşayış məntəqələri arasında rast gəlmək olar. Məsələn, keçmiş Bakı–Salyan ticarət yolu kənarında «Sanqaçal» karvansarasının yanında, Keşlə–Əmirhacıan yolu üstündə, Maştağa ilə Bilgəh kəndləri arasında, Mərdəkan, Xoca-Həsən, Balaxanı, Hökməli və b. kəndlərdə vaxtilə çoxlu ovdanlar tikilmişdir.

Abşeronda olan Qala kəndinin şimal tərəfində, yol kənarında XVII və XIX əsrlərə aid iki ovdan vardır. XVII əsrə aid ovdanın yerüstü hissəsinin və su quyusunun planı iki hissədən: yeraltı və yerüstü hissələrdən ibarətdir. Ovdanın tağbəndi – oxvarıdır. Damı az maili olub, daş və torpaqla örtülmüşdür. Ovdanın üzü qərb tərəfə baxır ki, burada 2m 90sm ucalığı olan oxvarı – tağlı giriş qapısı yerləşir. Ovdanın ön tərəfdən hündürlüyü 3m 50sm, quyular tərəfdən isə 1m 40sm-dir.

Ovdanın kitabəsində göstərilir ki, bu abidə 1655-ci ildə II Şah Abbas Səfəvinin (1642–1667) dövründə, kəndxuda Nurməhəmmədin oğlu Fuad tərəfindən tikilmişdir.

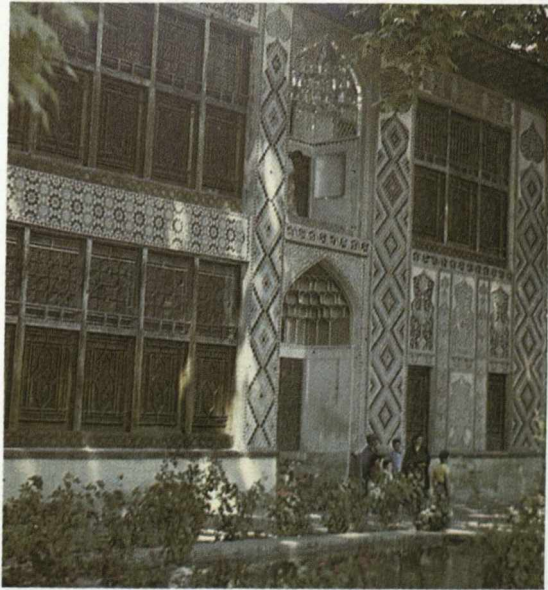

Qala kəndində ovdan

ŞƏKİ XANLARININ SARAYI

Azərbaycanın şimal-qərbində, Böyük Qafqaz dağının ətəyində yerləşmiş qədim Şəki şəhəri özünün təbii gözəllikləri ilə birlikdə, həm də tarixi abidələri ilə çox zəngindir. XVIII əsrdə bu şəhər Şimali Azərbaycanın dövlətli vilayətlərindən olan Şəki xanlığının mərkəz şəhəri idi. Şəhərin ən yüksək hissəsində, əski xan qalasının içərisində, 1762-ci ildə Azərbaycan memarlığının ən gözəl nümunəsi olan iki-mərtəbəli yay sarayı tikilmişdi. Sarayı üzük qaşı kimi dörd bir tərəfdən möhtəşəm barılar əhatə edir. Barılar adi hasar kimi tikilməyib, onlar – yazılıbdır. Xalq sənətkarları çox məharətlə bürc və ziqzaqlarla daşlardan «Məhəmməd Həsən xan» kəlməsi yazmışlar.

Saray kompleksinin 1853-cü ildə tərtib olunmuş planından məlum olur ki, qalanın içərisində xanların və onların ailələri üçün qış və yay saraylarından başqa, digər tikililəri də olmuşdur.

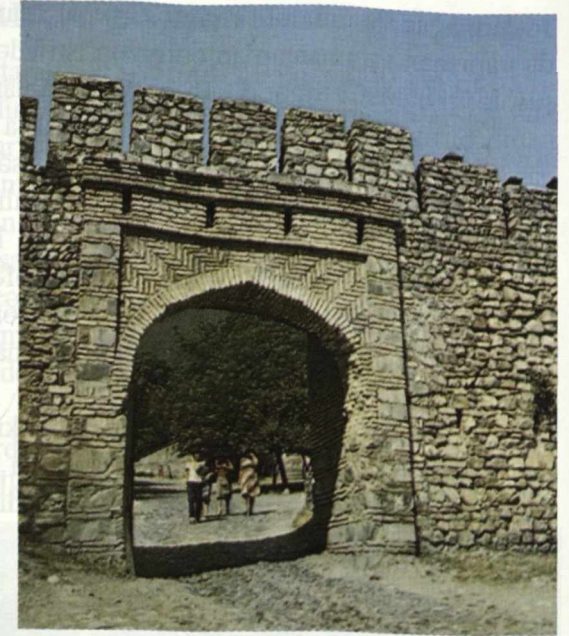
Şəki xanlarının sarayı

Saray divarlarının ucaldılmasında çay daşlarından və çiy kərpicdən istifadə olunmuşdur. Lakin bu divarlar üzərində kirəc məhlulu və gəclə sənətkarlar milli memarlıq sənətində yeni dəst-xət əlavə etmişlər. Sarayın birinci mərtəbəsi qonaqların qəbulu üçün ayrılmışdı. Burada xan Şəkiyə gələn rəsmi nümayəndələri, səfirləri, dövlət elçilərini və başqa qonaqları qəbul edirdi. İkinci mərtəbədə xan və onun ailə üzvləri yerləşirdilər. Sarayın altı otağından hər birisi öz mənsubluğuna uyğun olaraq

həndəsi, nəbatı və cəng-döyüş rəsmləri ilə bəzədilmişdir, alt və üst mərtəbələrdə simmetrik salınmış otaqlar bir-birindən, əsasən divar rəsmlərinin süjetləri ilə fərqlənir. Qadınlara məxsus otaqların divarları bütünlüklə gül-çiçəklə, ağac budaqlarına qonmuş cəh-cəh vuran bülbüllərlə, əfsanəvi quş və heyvan şəkilləri ilə bəzədilmişdir.

Birinci mərtəbənin orta, böyük salonundakı karnizdə, iti gözlərdən uzaq bir yerdə, ümumiyyətlə, binanın bədii tərtibatında olan rəsmlərin içərisindən yeganə rəsm olan rəq-qasə qadınların rəsmləri verilmişdir. Müxtəlif musiqi alətlərində çalan və oynayanlar milli geyimdə verilmişdir. Sarayın ikinci mərtəbəsindəki xanın otağı bütünlüklə döyüş səhnələri ilə bəzənib. Məzmunca çox müxtəlifdir. Məşhur Şəki hökmdarı Hacı Çələbi nəslindən olan və bu sarayda yaşayan Şəki xanlarının faciəli həyatı sanki bu otaqların divarlarında olan rəsmlərdə tam təsvir olunmuşdur. Xanların müxtəlif illərdə qəsbkarlara qarşı apardıqları döyüşləri, nizələrin uclarına taxılmış başlar, üzərlərində ələm, qılınc, aypara rəsmləri olan bayraqlar, realistcəsinə çəkilmiş dəhşətli döyüş səhnələri adamı valeh edir. İstirahət otağındakı rəsmlərin süjeti isə tam başqadır. Bunlar, əsasən ov, şikar məzmunludurlar. İkibaşlı əjdaha ilə bərabər, təkə, ceyran, cüyür, canavar və başqa şəkillər veriləlidir.

Sarayın pəncərə və qapıları, binanın bütün ağac işləri qeyri-adi bir sənətkarlıq məharətilə inşa edilmişdir. Şəbəkələrin hər bir kvadratmetrinə

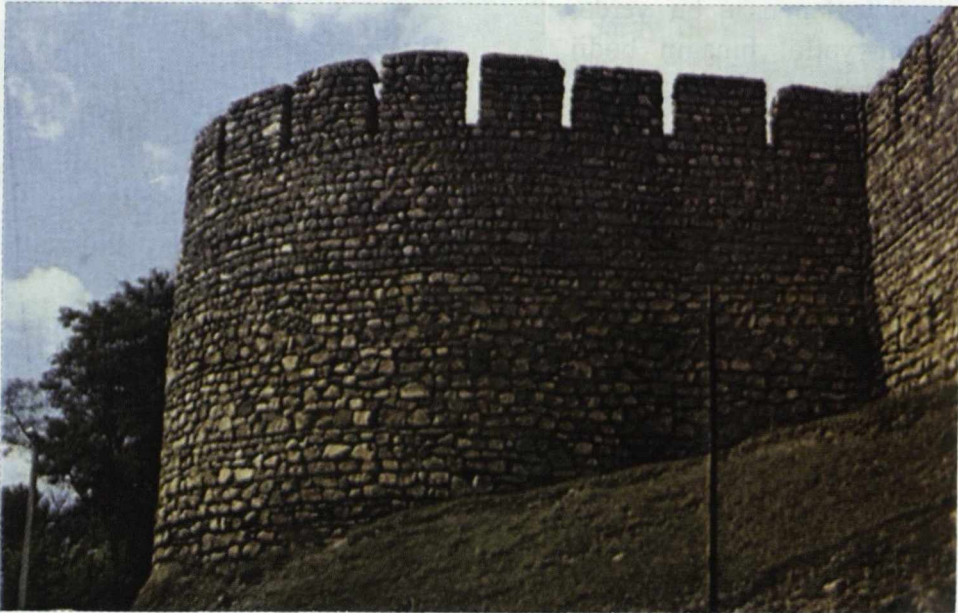

Şəki Xan sarayının qala qapısı

14 min ağac və müxtəlif rəngli şüşə parçaları işlənmiş və bütün iş prosesində yapışqan və mısardan qətiyyənlə istifadə edilməmişdir. Burada ağac və şüşələrin ölçüsü zərgər dəqiqliyi ilə hesablanıb göstərilmişdir. Məsələn, binanın birinci mərtəbəsinin orta salonu inşa edilərkən 5200-dən artıq taxta parçası kəsmək lazım gəlmişdir. Taxta hissəciklər bir-birinə geydirilmişdir.

Saray, onu yaradan, öz məharət və ustalıq qüdrətini nümayiş etdirən sənətkarların da adını əbədiləşdirmişdir. Birinci mərtəbədəki rəsmləri yaradan şamaxılı nəqqaş-rəssam Mirzə Cəfərdir. İkinci mərtəbədəki rəsmləri o dövrdə məşhur olan şuşalı usta Qənbər, şamaxılı Əliqulu və Qurbanəli işləyib. Ustad Abbasqulu isə sarayın memar-inşaatçısı olmuşdur. Onun adı tavandakı kitabədə qeyd olunmuşdur.

Şəkiddə qonaq olan türk şairi Nazim Hikmət sarayı gəzib gördəndən sonra yazmışdır: «Azərbaycanın başqa qədim tikililəri olmasaydı belə, təkəcə Xan sarayını dünyaya göstərmək bəs edərdi».

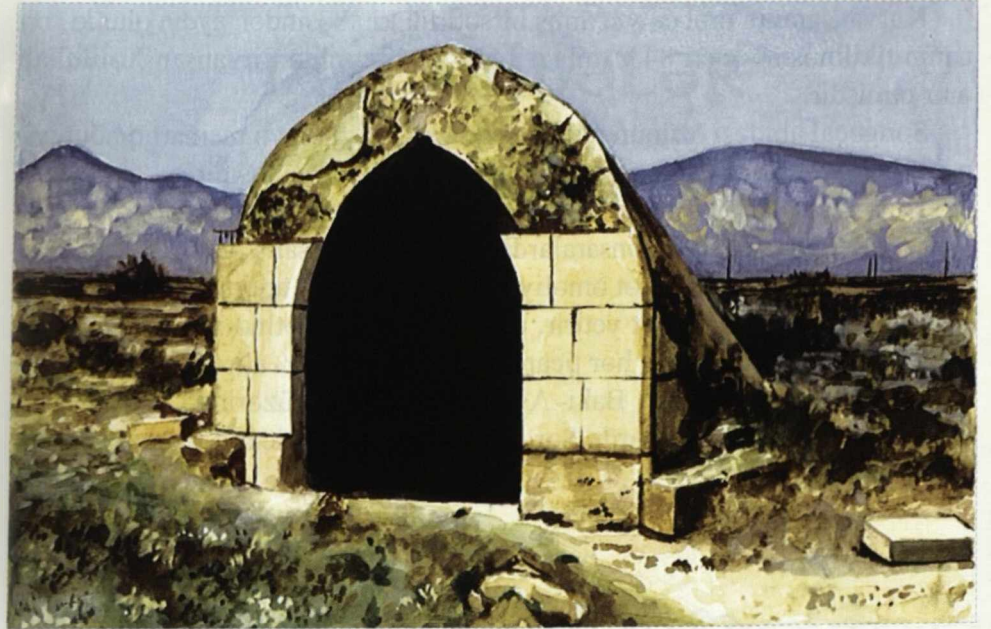

SƏNGƏÇAL KARVANSARASI

Karvansara Bakı–Astara yolu üzərində, Bakıdan 40 km məsafəsində inşa edilmişdir. Abşeronu məxsus olmuş əhəngdaşından tikilmişdir. Karvansaranı böyük hasar əhatə edir. Hasarın dörd küncündə və tərəflərində möhkəmliyi üçün dayaq bürcləri tikilmişdir.

Orta əsrlərdə karvansaraların bürclü hündür hasarla əhatə olunması, ona istehkam şəklində verirdi. Karvansaranın, həmçinin darvazasında və onun üst mərtəbəsində yerləşən üç pəncərəsindən başqa xaricə heç bir əlaqənin olmaması, divarların çox qalın olması və bu tikintini əhatə edən hasarın belə bürclü və hündür tikilməsi, abidəni, hətta müdafiə tərzli bir tikintiyyə oxşadır.

Karvansaraların planı – dördbucaqlıdır. Darvazanın hər iki yanında iki düzbucaqlı otaq yerləşmişdir. İkinci mərtəbəsində üç otaq vardır. Həmin

otaqlara karvansaranın həyətidən qalxan iki daş pilləli pilləkənlə çıxmaq olar.

Bu otaqlardan başqa, birinci mərtəbədə daha bir neçə otaq vardır ki, bunlar da gələn qonaqlar üçün imiş. Karvansaranın kiçik həyətidə, darvazanın əks tərəfində, qabaq divarı açıq, üstü isə örtülü bir otaq var. Həyətin digər iki tərəfində, bir-birinə simmetrik iki uzunsov otaq yerləşmişdir. Otaqların həyət tərəfə bir qapısı vardır. Bu qonaq otaqlarının qalan üç divarları ilə karvansaranın xarici divarları arasında, karvanların heyvanlarından və mallardan ötrü olan tövlə və yaxud ambarlar yerləşdirilmişdir. Karvansaranın xarici divarları bir cərgəsi hündür və bir cərgəsi alçaq olan təmiz yonulmuş əhəngdaşları ilə örtülmüşdür.

Karvansaradan şimal-şərq səmtdə şirin suyu olan iki ovdan yerləşmişdir. Ovdanların ətrafında çoxlu miqdarda daş axurlar vardır ki, bunlardan da heyvanları suvarmaq üçün istifadə olunurdu.

Karvansaranın ərəbcə yazılmış birsətirik kitabəsindən aydın olur ki, binanın tikilməsinə hicri 843, miladi 1439–1440-cı ildə Şirvanşah Xəlilullah əmr etmişdir.

Səngəçal abidəsi özünün planlaşdırma xüsusiyyəti və memarlıq nöqtəyənəzərindən orta əsr karvansaralarının xarakterik nümunəsidir.

Karvansaralar Azərbaycanda və qonşu ölkələrdə xarici ticarət mərkəzləri hesab olunurdu. Karvansaralarda əsasən topdansatış əməliyyatları aparılırdı. Karvansaralar ticarət əməliyyatlarının düzgün aparılmasına, qiymətlərin münasibliyinə diqqət yetirir, əmtəənin keyfiyyətinə xüsusi fikir verirdi. Zəhməthaqqı olaraq hər ticarət əməliyyatına 2% alırdılar.

Səngəçal karvansarası Bakı–Astara ticarət yolu üzərində yerləşdiyinə görə daha çox tacirlər gəlirdi. Şərqlə–Qərb arasında ticarət mərkəzi rolunu da oynayır.

DİNİ ABİDƏLƏR

KİLSƏDAĞ MƏBƏDİ

Qəbələ (Qutqaşen) rayonunun Böyük Əliş kəndi yaxınlığında, 1971-ci ildə böyük bir memarlıq abidəsinin qalıqları aşkar edilmişdir. Bu tikinti Qafqaz Albaniyasının dini memarlıq abidələrindən biri olan məşhur Kilsədağ məbədinin qalıqları idi. Abidənin quruluşu və inşa xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, onun tikilmə tarixi VI yüzilliyin əvvəllərinə aid edilmişdir.

Məbədin salamat qalmış divarlarının hündürlüyü 2 metrə qədər idi. Quruluşuna görə məbəd dairəvi formada olub, xarici görünüşü etibarilə ikimər-təbəli, mərkəzi günbəzli tikinti imiş. Divar quruluşunun əsasını 95 sm, daxildən isə diametri 10 metr 40 sm olan dairəvi daş hörgü təşkil edir. Bu dairədən bir qədər aralı eni 1 metr, hündürlüyü isə 40 sm olan ikinci daxili dairəvi divar yerləşir. Bu dairəvi divarın əsas vəzifəsi məbədin səkkiz da-yaq sütunu və onların üzərində yerləşən qüllə hissəsini saxlamaqdır.

Məbədin əsas giriş yolu tikintinin qərb tərəfində olmuşdur.

Məbəd şimal və cənub-şərq tərəflərdən, diametri 2,3 m olan dairəvi formada iki əlavə otaqla birləşir. O, ikipilləli kürsü üzərində yerləşdirilmişdir. Aşkar edilən inşaat materiallarına əsasən buradakı yolların yarım dairəvi, tağvari olması haqqında tədqiqatçılar fikir söyləyirlər.

Məbədin iki yarım dairəvi tikintilərinin hər birinə xarici tərəfdən dörd cüt yarım boru sütun, sütun vasitəsilə dekorativ bəzək əlavə edilmişdir.

Məbədin divar ölçüsü 60x80 sm olan açıq boz daş plitələr vasitəsilə hö-rülmüşdür. İnşaatında, həmçinin bişmiş kərpicdən də istifadə olunmuşdur. Məbədin ətrafında bir neçə yaşayış binalarına və daş hasarların qalıqlarına da təsadüf edilmişdir.

Bu tikinti alban tikililəri üçün səciyyəvi olan klassik üsluba malikdir və demək olar ki, dairəvi planlı məbədlərin əsasını təşkil edir. Həcm etibarilə belə quruluşlu məbədlər böyük həcmli olardı.

Bu cür məbəd dünyanın yalnız bir neçə yerində məlumdur. Bunlar Suriya ərazisində, Türkiyədə, Gürcüstanda və b. yerlərdə Azərbaycanın ərazi-sində, belə məbədin digəri Qax rayonunun ərazisində olan Ləkitdədir.

QUM MƏBƏDİ

Qax şəhərinin 8 km-liyində, Qum kəndinin mərkəzində, yaşayış binaları ilə əhatə olunmuş sahədə yerləşir. Buna uzunsov və düzbucaqlı formada tikilmiş və daxildən iki cərgə dirəklər vasitəsilə 12 hissəyə bölünür. Xaricdən binanın əsas hissəsi önündən yarım-dairəvi şəkildə qurulmuş tikintinin yan hissələri və binanı üç tərəfdən əhatə edən geniş eyvanı vardır.

Məbədin uzunluğu 26,5, eni isə 19,3 metrdir. Binaanın üstü nalşəkili tağla örtülmüşdür. Üç hissədən mərkəz sahə xeyli enlidir, yan tərəflər kobud yonulmuş daşlarla tağvari şəkildə örtülmüşdür və kahinlər üçün ayrılmış kiçik otaqla tamamlanır. Bu otaqlardan mehraba bilavasitə yol yoxdur. Məbəd əsas etibarilə tünd yaşıl rəngli iri çaydaşlarından hörülmüş, konstruktiv hissələri (çatnacaq, sütunlar) isə bişmiş qırmızımtıl kərpicdəndir.

Məbədin, onu əhatə edən sıx meşəli dağların önündə cazibəli görünüşü vardır və unudulmaz təəssürat yaradır.

Qum məbədi təxminən VI əsrə aid edilir.

QANZASAR MƏBƏDİ

Dağlıq Qarabağın Xankəndi şəhərindən şimal-qərbdə hündür sırdırımli yaylada, sıx meşəli yaşıl dağların qoynunda gözəl məbəd ucalır. Bu qədim Albaniyanın tikinti məharətini əks edən orta əsr memarlığının yadigarı olan məşhur Qanzasar məbədidir. Məbədin tikintisi Aşağı Xaçın hakimlərindən, nəslə Mehranilərdən olan knyaz Həsən Cəlalın əmrilə 1216-cı ildə başlanmış, 1238-ci ildə başa çatdırılmışdır. 1240-cı ildə müqəddəsləşərək istifadəyə qəbul edilmişdir. Bura, həmçinin alban katolikoslarının, hakimlərinin nəsil türbəsi və Həsən Cəlalın əcdadlarının türbəsi olmuşdur. Daha doğrusu, bura monastırdır, sonralar Qanzasar alban mədəniyyətinin əsas mərkəzi olmuşdur. Monastırda alban kilsəsinin katolikoslarının iqamətgahı, məktəb və s. maarif ocaqları olmuşdur. Məbədə, 1261-ci ildə monqollar tərəfindən öldürülmüş Həsən Cəlalın özü, həm-

çinin onun nəslindən olanlar dəfn olunmuşdur. Həsən Cəlalın qəbir daşının üzərində bu sözlər yazılmışdır: «Özünün valideyninin vəsiyyətini yerinə yetirərək böyük knyaz Cəlal 1216-cı ildə bu gözəl daş kilsəsinə tikdirmişdir və onu müxtəlif bəzəklərlə (rəsmlərlə) əhatə edərək, özünün, Cəlal Dövlənin və arvadı Mamkanın iradəsinə müvafiq olaraq 1238-ci ildə tamamlanmışdır».

Monastırda olan qəbir daşlarının üzərində olan yazılardan görüldüyü kimi, XVIII yüzilliyin əvvəllərində də monastır fəaliyyət göstərmiş və yerli əhali Qanzasarı alban məbədi adlandırırdı. Məbədin binası hündür, beşpilləli kürsünün üstündə qurulmuşdu. Piramida üslubunda tikilmiş çadır yüksəlir. Məbədin yüksələn əsas dairəvi hissəsində olan pillələrin arası bir-birinə müəyyən mənə daşıyan heykəllərlə bəzədilmişdir. Burada Adəmin, Həvvanın, İsanın heykəlləri, əllərini bir-birinə birləşdirən dizüstə oturmuş insan fiqurları, müxtəlif quş və s. təsvirlər ustalıqla həkk olunmuşdur. Məbədin qərb tərəfində divarın üstündə uzunsov ensiz pəncərənin üstündə enli xaç vardır. Xaçın aşağı hissəsində çarmıxa çəkilmiş İsanın fiquru həkk olunmuşdur.

Məbədin çadırı daxildən də dairəvidir və həmçinin tikililərlə bölünmüşdür. Salonu geniş və işıqlıdır. Monastır kompleksinə, həmçinin müxtəlif sahəli yardımçı binalar da daxil edilmişdir.

Məbədin tədqiqatçıları belə hesab edirlər ki, monastır kompleksini müəyyən səbəblər üzündən dağılmış köhnə büdpərəst alban məbədinin qalıqları üzərində ucaltmaqla köhnə binaların bir qismi bərpa edilmişdir.

BAKI ŞƏHƏR MƏHƏMMƏD İBN ƏBU-BƏKR MƏSCİDİ

Azərbaycanın tarixi şəhərlərində formaca çox təsiredici olan məscidlər bu gün də ən dəyərli memarlıq abidələridir. Yüzdillikləri yola salmış həmin abidələr şəhərimizin yaş göstəricisi olmaqla bərabər, onların bədii təsir gücünü artırır.

Məhəmməd ibn Əbu-Bəkr məscidi əski Bakının belə coşqun inkişaf mərhələlərindən birinin əsəridir. Məşhur Dərbənd «Cümə» məscidi ilə bir-

Sınıq qala – Məhəmməd əbu Bəkr məscidi

likdə, şimali Azərbaycanın ərazisində üstündə dəqiq tikilmə tarixi göstərilmiş ən qədim abidə olan bu məscid, həm də Şirvan-Abşeron memarlıq məktəbinin ilkin çağlarının üslub xüsusiyyətlərini dolğun əks etdirən əvəzsiz əsərdir.

Abidənin adı üstündəki kitabədən alınmışdır, lakin el arasında onu «Sınıq qala məscidi» də adlandırırlar.

Bu ad 1723-cü ildə Bakı şəhəri, başda rus general-leytenantı Matyuşkin olmaqla rus hərbi donanmasının gəmiləri tərəfindən bombardman edilərkən, atılan mərmilərdən biri onun minarəsinin üst bölümünü dağıdıandan sonra alınmışdı. Minarənin dağıdılmış hissəsi Bakı sahilindən 1864-cü ildə çəkilmiş fotosəklində aydın görünür.

Bu yaxın illərə qədər belə güman edilirdi ki, məscidin binası birmərtəbəli olmaqla bərabər, hansısa daha qədim tikili üzərində ucaldılmışdır və başlanğıc halında ayrıca qurulmuş sərdabədir. Lakin 80-ci illərdə məscidin binasının cənub-qərb tərəfindəki yaşayış binalarından təmizlənməsi nəticəsində məlum olub ki, məscidin binası ikimərtəbəlidir və hətta aşağı qatında da hansısa bina var idi. Aparılmış arxeoloji qazıntılar göstərmişdir ki, yuxarı mədəni qatı XIV–XVII, aşağı qatı IX–XIII əsrə aid edilir. Çünki bu qatda şirli və şirsiz gil qabların qırıntıları əldə edilmişdir.

Məscidə şimal tərəfdən üzüyuxarı qalxan küçə vasitəsilə əsas binasına daxil olmaq olar. Bu mərtəbənin çox aydın planı, sadə üslubda tikilmiş kiçik qapısı bir dəhlizə açılır. Qapının sadəliyi onu sübut etməyə imkan verir ki,

bu qapı ikinci mərtəbəsinin pəncərəsi olmuşdur və sonralar giriş qapısına çevrilmişdir. Çünki minarəli «Cümə» məscidi kimi tikilmiş binanın sadə qapısının olması belə tikililər üçün qeyri-təbiidir.

Dəhlizi, sahəsi 40 kv/m olan düzbucaqlı ibadət solonuna zəngin işlənmiş qapı birləşdirirdi. Salonun yan qısa tərəflərinin hər birində içəriyə doğru genişlənən kiçik bir pəncərə gözü, şərq divarında isə əlavə bir taxça vardır. Cənub divarının ortasında mehrab və nisbətən hündür, dərin taxça yerləşir. Mehrabın hər yanında pəncərə gözü açılmışdır.

Məscidin xarici görünüşü yığcamdır. Abidə İçərişəhərin dar küçəsində ilkin olaraq özünün bürcəbənzər, ağır nisbətli minarəsi ilə, başqa tikintilərdən qarşıya çıxır. Sonra ibadət salonunun uca minarəyə sıxılmış bucaqlı tutumu görünür. Məscid binasının monumental təamlığını təmin edən baş amillərdən də biri, abidənin bütün səthlərinin eyni materialla – səliqəli yonulmuş, ancaq sığallanmış əhəngdaşla üzlənmişdir. Hamar yonulmuş daşlardan hörülən məscidin minarəsi yuxarıya getdikcə daralan sütun şəklindədir. Minarənin yuxarı hissəsini iri stolaktitlər dövrəyə alır. Məscidin şərəfəsi (azanın verilməsi üçün tikilən xüsusi eyvan) daş məhəccər ilə əhatə olunmuşdur. Məhəccər xarici tərəfdən dərinliyi 2 sm olan kəsmə həndəsi ornamentlə bəzədilmişdir. O 28-ə qədər yonulmuş dairəvi formaya uyğun əhəngdaşı plitələrdən ibarətdir. Minarənin ucalığı 22,5 metrdir.

Binanın giriş qapısının xaricdən yan tərəfində, dördbucaqlı daş lövhənin üstündə ərəbcə, kufi dəst-xəttlə yazılmışdır ki, məscidin binasının tikilməsinə ustad-Ər-Rəis Mühəmməd ibn Əbu-Bəkr 471-ci (miladi 1078/79-cu) ildə inşa edilmişdir. Kitabədə verilən istilalara əsasən demək olar ki, binanın sifarişçisi şəhərin sənətkar gildiyasının başçısı olmuşdur.

Minarə şərəfəsini altında kufi xətlə «Qurani-Kərim»dən yazı zolağı vardır. Zolağın ümumi uzunluğu 1192 sm-dir.

NIZAMƏDDİN MƏSCİDİ

Bakı şəhərinin 12 km-nin şimal-şərqində Əmirhacıan qəsəbəsində (keçmişdə bura Xilə kəndi adlandırılırdı) yerləşən köhnə «Nizaməddin» məscidi, ətrafda tikilmiş başqa yaşayış binaları arasında öz möhtəşəmliyi ilə fərqlənir. Abidə Şirvan-Abşeron tikinti-memarlıq məktəbinə aid başqa dini tikintilər kimi eyni üslubda əhəngdaşından tikilmişdir. Lakin məscid binasının üzərində olan kitabələrdən görüldüyü kimi, öz tarixi boyu məscidin binası dəfələrlə bərpa və təmir edilmiş, onun hətta həcmi belə genişləndirilmişdir. Bu səbəbdən də onun ilk memarlıq görünüşü və binanın konstruktiv quruluşu dəyişdirilmişdir. Hal-hazırda, indiki vəziyyətdə, məscidin yalnız mərkəz hissəsindəki ibadət salonu demək olar ki, qədim «Nizaməddin» məscidinin əvvəlki binasına aiddir.

Qədim məscidin çox nəzəri cəlb edən hissəsi onun giriş qapısıdır. Məscidin qalan hissələri isə dəfələrlə aparılan dəyişikliklər və təmirlər nəticəsində ilk görünüşlərini dəyişdirdikləri halda, portal tərzində düzəldilən bu qapı öz qabaqkı formasını demək olar ki, tamamilə saxlamışdır.

Məscid, tariximizin müxtəlif tarixi dövrlərinə aid kitabələri ilə Azərbaycan memarlıq abidələri içərisində mühüm yer tutur və böyük əhəmiyyət kəsb edir. Abidədə yaraşlıq kitabələr, həndəsi xonçalar, tağlar, tağtavanlar, günbəzlər, eşmələr və digər bu kimi Azərbaycanın milli memarlığında istifadə olunan elementlər cəm olunmuşdur ki, bununla da abidəyə maraq oyaq.

Binanın giriş qapısı üzərindəki kitabənin mətnindən görüldüyü kimi, məscidin tikilməsinə Fəxrəddin oğlu Əmir Nizaməddin Əmir Hacı əmr etmişdir («Əl-Əmir Nizam-ə-d-Din Əmir-i Hac. b. sahib Əl-əzəm Fəxr-ə-d-Din»). Qapıüstü sahədə hicri 730 (miladi 1329/30) il göstərilmişdir. Burada qeyd olunmalıdır ki, yazının Nizaməddin kəlməsindən sonra gələn «Əmir Hacı» ifadəsi, abidəni tikdirən şəxsin vaxtilə şərəfli «Əmir Hacı» vəzifəsində çalışdığı üçün həmin ləqəblə el arasında məşhur olduğunu göstərir. Bu şəxs Şirvanşahlar sarayında həmin vəzifənin icraçısı idi. Əmir Hacılar müqəddəs Məkkəyə ziyarətə gedənlərə başçılıq edirdilər ki, bu vəzifəni də on-

lara şəxsən Şirvanşahlar tapşırırdı ki, bu da dövlət əhəmiyyətli vəzifə sayılırdı. Başqa maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, kitabədə Nizaməddinin atasının ləqəbi «Sahib Əl-Əzəm» kimi verilmişdir ki, bu da Nizaməddinin atasının Şirvan dövlətində vəzir vəzifəsinin tutduğuna işarədir. Görüldüyü kimi, bu ailə, dövlətin ən kübar ailələrindən biri olmuşdur.

Güman edilir ki, vaxtilə kəndin Əmir Hacıan adlanması da, məhz həmin bu şəxsin titulu ilə əlaqədardır.

Abidənin vaxtilə artırılmış hissəsindəki qapının üzərində olan ikinci kitabədə qeyd olunur ki, məscidin tikilməsinə Nəsrəddin Qutluğşah oğlu Şərəfəddin Şeyx Mahmud yeddi yüz səksən altıncı ildə əmr etmişdir. Kitabədə görüldüyü kimi, məscidin binası hicri 786-cı (miladi 1384/85) ildə Şərəfəddin Şeyx Mahmud tərəfindən cənuba tərəf genişləndirilmiş və bina da bərpa, təmir işləri aparılmışdır. Yəni məscid binasının inşaatından 75 il sonra.

Nizaməddin məscidinin divarlarında bir neçə başqa yazılar da vardır ki, bütün bu yazıların əsasında demək olar ki, abidə 1831, 1856, 1867, 1876-cı illərdə və hətta XX əsrin əvvəllərində belə bir neçə dəfə təmir edilmiş və bərpa edilmişdir. Bu yazılarda usta Abbas-Əlinin, Süleymanın və b. adları çəkilir.

«TUBA ŞAHİ» MƏSCİDİ

Abşeronun Mərdəkan qəsəbəsində, müxtəlif tarixi dövrlərdə tikilmiş başqa abidələrlə birlikdə, dördbucaqlı qalanın yanında inşa edilmiş məscid binası nəzəri cəlb edir. Bina yaxşı yonulmuş əhəngdaşından inşa edilmişdir. Məscid binasının sadə memarlıq quruluşu vardır. Planı təxminən kvadrat şəklindədir. İbadət salonunun hamar xarici divarı önündə irəliyə düzbucaqlı, yaraşlıq portalı çıxır. Portalın yan divarlarının hər birində, içəri tərəfdən aşağıda bir taxça vardır. İbadət salonu – dördbucaq təşkil edir. Salonun daxili bucaqlarında dörd kiçikhəcmli hicrələr tikilmişdir. Hücrlər, dördbucaqlı olub, müxtəlif şəkilli daş tağlarla örtülmüşlər.

Minarəsi olmayan bu məscidin salonunun mərkəzi üzərində böyük bir günbüz ucalır.

Məscidin divarlarında 14 pəncərə vardır. Şərq tərəfdəki pəncərələrin hamısı şəbəkəlidir. Başqa tərəfdə olan pəncərələr isə bəziləri şəbəkəli, bəziləri isə şəbəkəsizdir. Bütün şəbəkələr – mürəkkəb həndəsi naxışlardan ibarətdir. Təqribən 8 sm qalınlığında olan, bu məharətlə işlənmiş şəbəkələr əhəngdaşından hazırlanmış xüsusi layların üzərində işlənmişdir. Şəbəkələrin yalnız ikisi eynidir, yerdə qalanları isə müxtəlif şəkildədir. Bu kimi gözəl daşyonma sənətinin nümunələrinə təkcə Tuba Şahi məscidində deyil, Abşeronun başqa memarlıq abidələrində, xüsusilə qəbir daşlarında da təsadüf olunur. Demək olar ki, məscidin daş şəbəkələri Şirvan–Abşeron memarlıq məktəbinin sənətkarlarının daş üzərində oyma işlərinin ən gözəl xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən nümunələrdir.

Məscidin çatma tağlı giriş qapısı o qədər də böyük deyildir. Qapının tağı üstündə, bayırdan altıbucaqlı bir medalyon vardır. Medalyonun içərisində bəzək əvəzinə, altı dəfə təkrar edilən «Əli» sözü həkk edilmişdir.

Məscidin portalının yan tərəflərində buta şəklində iki medalyon vardır. Bu tipli medalyonlara qönçə də deyilir. Adətən belə tipli kitabələri türbələrin daxili günbüz və portal divarları üzərində, türbə və məscidlərin giriş qapılarının çatma tağları üstündə və yaxud qəbir daşları üzərində görmək olar. Burada yerləşdirilmiş medalyonların birisinin içərisində usta tərəfindən: «Allah, Məhəmməd, Əli» sözləri, digərinin içərisində isə məharətlə: «Allah, Məhəmməd, Əli» sözləri həkk edilmişdir.

Məscidin içərisində, divarın sol tərəfindəki ikisətirli, ərəbcə yazılmış böyük kitabənin mətnindən görüldüyü kimi, məscidin binasının inşasına h. 774-cü ildə (m. 1372/73) böyük sədr Mahmud Əbaliyənin nəvəsi və Xacə Nurəddinin oğlu hacı Bəhaəddin əmr etmişdir. Kitabədə göstərilən «böyük sədr» sözünə əsaslanaraq demək olar ki, məscidin sifarişçisi Hacı Bəhaəddin zadəgan nəslindən olmuşdur.

Əsrimizin 70-ci illərində, məscid binasının içərisində aparılmış axtarışlar zamanı, bir başqa ikisətirli kitabədə aşkar edilmişdir. Kitabənin ikinci

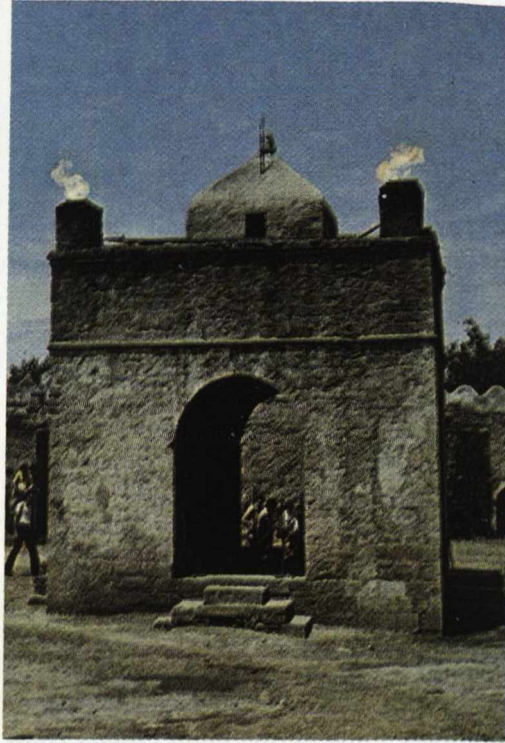
sətiri xarab olduğundan, oxunması mümkün olmayıb, lakin birinci sətirdə: «Bu minarə ... məlik... vaxtında...» sözləri oxunub müəyyən edilmişdir. Tədqiqatçıların fikrincə, Tuba Şahi məscidinin yerində, hələ XIV əsrdən çox-çox əvvəl məscid binası varmış ki, ona minarə əlavə olunub. Kitabədə rast gəldiyimiz «Məlik» («Hökmdar») titulu, adətən səltənətin ən böyük şəxsləri daşıyıb ki, bu da abidələrin üzərlərində olan kitabələrdə də öz əksini tapmışdır. «Məlik müəzzəm» titulu daşıyıcıları içərisində Şirvanşahların da adlarına rast gəlmək olar.

Tuba Şahi məscidinin qapı tağı üstündə XV əsrin 80-ci illərinə aid başqa bir kitabə vardır ki, kitabədə məscidin binasının Tuba Şahi tərəfindən h.886-cı ildə (m.1481/82) tikdirilməsi haqqında məlumat verilir. Məzmun etibarilə məscidin içərisində olan kitabənin, qapısı üzərində olan bu kitabə ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Hər üç kitabələrin mətnlərindən görüldüyü kimi, onlar ayrı-ayrı tarixi dövrlərə XII–XV əsrə aiddirlər. Bu kitabələrdən başqa, məscidin damına qalxmaq üçün inşa edilmiş daş pilləkənə tərəf açılan qapının üstündə bir sətirlik ərəbdilli kitabə vardır ki, burda da: «Həqiqətən, Allahdan başqa məbud yoxdur və Məhəmməd onun rəsulidir» sözləri yazılmışdır.

Məscid binasının dəfələrlə təmiri və yenidən qurulması haqqında onun malalanmış divarlarında olan yazılar xəbər verir. Məs., portalın içərisində bu sözlər yazılmışdır: «Ya Əli, Məhəmməd xanın işidir, bunu Abbas-Qulu yazdı» və 1315-ci ilin 17 rəbbiül – əvvəl ayı göstərilmişdir ki, bu da məscidin bu tarixdə də təmir edildiyini göstərir (1897-ci ildə).

ATƏŞGAH

Abşeronda olan tarixi-memarlıq abidələrinin içərisində Suraxanı kəndinin cənub-şərqində ucalan, özünün başqa abidələrdən qəribə görünüşü ilə fərqlənən tikintinin maraqlı tarixi vardır. Bu tikintiyə «Atəşgah» deyilir. Abidə düz yerdə inşa edilmişdir. Məbud və onun hücrələri müxtəlif dövrlərdə XVII–XIX əsrlərdə inşa edilmişdir. Bütün hücrələr XVIII əsrin axırında ümumi divarla əhatə olunmuşdu. Tikinti beşbucaq təşkil edir. Karvansaraya oxşayır, 24 hücrədən, bir otaqdan (bu ota-

Suraxanıda Atəşgah

ğa «balaxana» deyilir) ibarətdir. Bu otaqda və hücrələrdə zəvvarlar qalırdı. Məbədin giriş hissəsi iki mərtəbəlidir. İkinci mərtəbədə iki pəncərəli balaca otaq vardır. Otaqdan həyətə daş pilləkənlə düşmək olar. Otağın yastı daşının dörd tərəfində yanar odun püskürməsi üçün dörd daşdan düzəldilmiş çıxıntı var. Böyükhəcmli qayalı həyətin ortasında əhəngdaşından tikilmiş məbədin əsas binası – səcdəgah ucalır. Binanın tərəfləri açıq olmaqla dörd sütundan ibarətdir ki, həmin sütunların üstü tağlarla örtülmüşdür. Binanın damında, hər küncündə od püskürməkdən ötrü bir buxarı vardır. Üstü günbəzlə örtülmüşdür. Hücrələrin damlarında içəridən bayıra tüstünün çıxması üçün

xüsusi deşiklər açılmışdır. Hücrələrdə pəncərələr yoxdur. İçəri daxil olmaq üçün alçaqdan tikilmiş qapıdan istifadə olunurdu. Bir neçə hücrənin içərisində əhəngdaşından tikilmiş kürsülər var. Hücrələrin daxili malalanmışdır. Məbədin mərkəz, əsas tikilisinin yanında dördbucaqlı çala qazılmışdır. Tədqiqatçıların fikrincə, bu çalada müqəddəs yerdə ölmüş atəşpərəstlərin meyidlərini yandırırıldı. Hal-hazırda çala daşla doldurulmuşdur. Cənub-şərq tərəfdə su quyusu vardır. Hal-hazırda bu quyuyu da daşla doldurulmuşdur. Məbədi hər tərəfdən əhatə edən divarın üstündə hind memarlığına xas olan daşlardan dişlər vardır. Tikintinin inşa xüsusiyyəti göstərir ki, bütün bu kompleks, hindlilərin layihəsi əsasında yerli ustalar tərəfindən tikilmişdir.

Bakı şəhərinin ətrafında olan od püskürmələri haqqında hələ V əsrdən məlumat vardır. VII–VIII əsrlərə aid məxəzlərdə «Atəşi-Baqavan» haqqında məlumat verilir. IX əsrdən başlayaraq ərəb, fars və türk mənəbləri atəşpərəstlər yaşayan Bakı şəhəri haqqında qeyd edirlər ki, «burada daim odlar yanır». Odlar diyarı olan Bakı şəhəri haqqında başqa mənəblər də maraqlı məlumat verirlər. Ərəb coğrafiyaşünası Əbdül-fəda, Bakı və onun kəndləri haqqında danışarkən qeyd edirdi ki, «bu şəhərdə və onun kəndlərində çoxlu oda sitayiş edənlər, atəşpərəstlər yaşayı». XIII əsrin I yarısında yaşamış ərəb alimi Yaqut Həməvi, tarixçi Zəkəriyyə Qəzvinli də «yanan torpaq» haqqında yazırlar. XV əsrdə yaşamış bakılı Əbd-ər-Rəşid Bakuvi – Bakının və onun ətraf yerlərinin təsvirini verərək yazır ki, «bu şəhərin bir fərsəngində fasiləsiz od püskürən bir yer vardır». XVII əsrdə Bakıda olmuş türk səyyahları – Katib Çələbi və Övliyyə Çələbi də öz əsərlərində od püskürən yerlər haqqında məlumat vermişlər.

Başqa əsərlərdə də bu püskürmələrdən («atma») danışırırlar. Lakin, yuxarıda adı çəkilən heç bir müəllif Suraxanıdakı məbəd haqqında məlumat vermirlər. Ancaq 1683-cü ilə Suraxanı odlarının tam təsvirini verən alman səyyahı Kempfer burada bir tikintinin qalıqları haqqında danışarkən qeyd edir ki, «qədim fars qəbiləsinin nəslindən olan iki gəlmə hindistanlılar tikdikləri divarın ətrafında oturaraq və yerdən çıxan, püskürən oda baxaraq, ibadət edir, daima Allaha dua edirdilər».

Bina və onun içərisində yaşayan Hind atəşpərəstləri haqqında dəyərli məlumatı bizə XVIII əsrdə iki dəfə bu yerlərdə olan alman səyyahı və həkim İ.Y.Lerx verir. 1733-cü ildə ilk dəfə burada olmuş İ.Y.Lerx yazır ki, «20 il ərzində orada, kiçik binanın əvəzinə altıotaqlı bina tikilmişdi ki, bu otaqlarda 12 oda sitayiş edənlər var idi».

Bu məlumata əsaslanaraq demək olar ki, kompleksin ilk binası 1713-cü ildə tikilmişdir. 1747-ci ildə Bakıda olarkən İ.Y.Lerx yenə də bura gəlir və atəşgahda artıq 20-dən çox adamın yaşadığını yazır. Sonrakı illərdə buraya gələn səyyahların və alimlərin sayı yüzlərcə olub və onlar hamısı özlərinin qeydlərində bu məbəd haqqında müxtəlif fikirlər söyləyiblər.

XIX əsrin əvvəllərində burada artıq 70-ə qədər atəşpərəst yaşayırdı. XIX əsrin ortalarında isə 30-a qədər adam yaşamışdır. Ola bilsin ki, bu məbəddə daimi olaraq az adam yaşayırdı, ancaq zəvvarlar axını çox olurdu. Məbəddə daim yaşayan kahinlərin ehtiyacını Salyanda balıq vətəkələrini icarəyə götürmüş hind taciri Sobrı Maqundas ödəyirdi.

Fransız səyyahı Orsol 1883-cü ildə burada olandan sonra gündəliyində yazırdı ki, məbəddə 30-a qədər müxtəlif həcmli otaqlar vardır. Sonra qeyd edir ki, 1864-cü ildə axırıncı kahin öldürüldükdən sonra, bir neçə il keçmiş Bombeydən buraya başqa bir kahin göndərilir. Lakin o, burada çox qalmır və 1880-ci ildə Hindistana qayıdır.

XX əsrin 20-ci illərində bu tikinti artıq baxımsızlıq nəticəsində dağılmış vəziyyətində idi. Suraxanıda qazın və neftin intensiv surətdə istehsalı ilə əlaqədar olaraq məbəddə təbii qaz çuxurları da sönmüşdü.

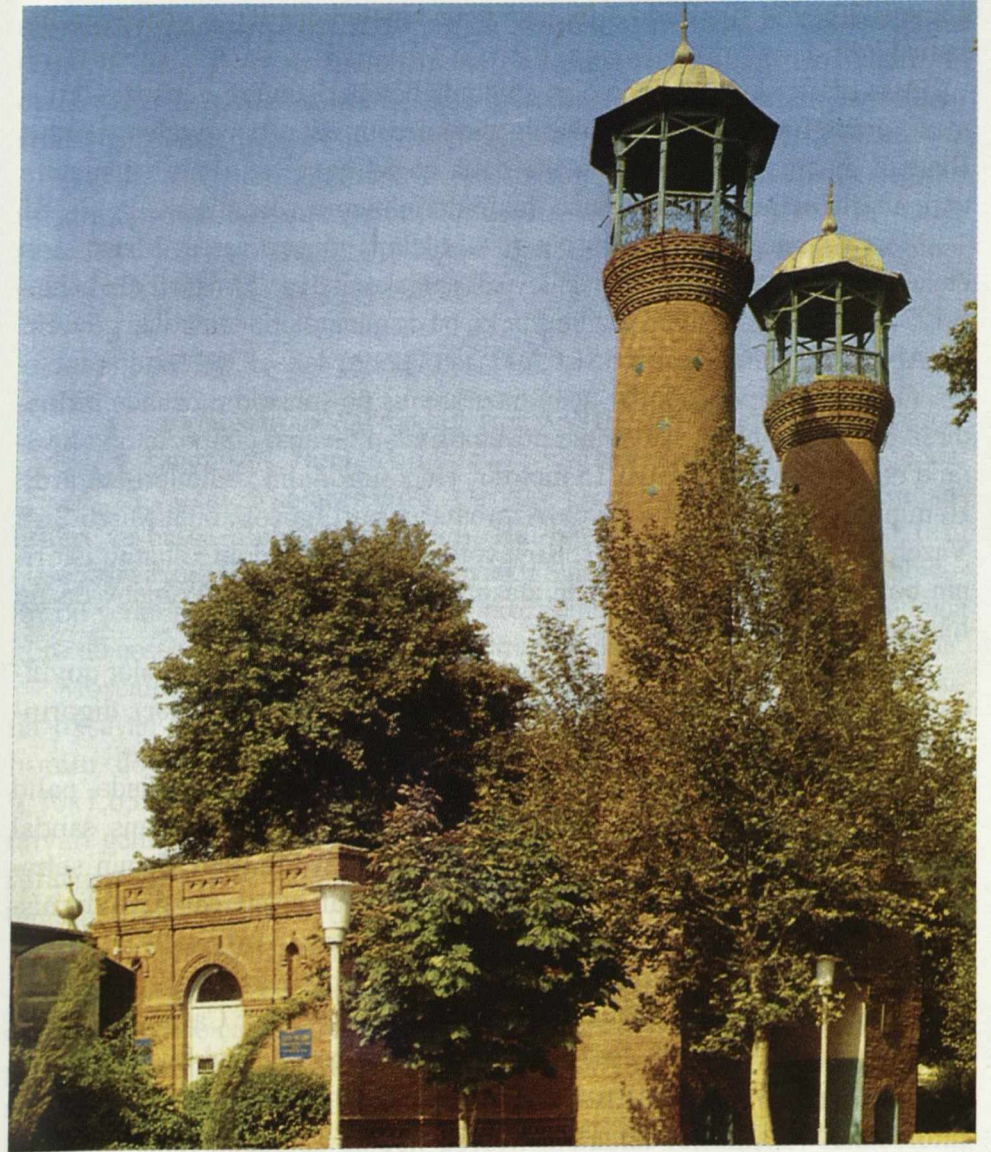
Hal-hazırda bərpa işləri aparıldıqdan sonra, məbəd özünün nisbətən tarixi görkəmini almış və bu tikintiyə maraq artmış, əvvəlki kimi, buraya çoxlu turistlərin gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Məbədin divarlarında çoxlu kitabələr vardır. Kitabələrdən biri farsdillidir, qalanı hind dilində yazılmışdır. Xronoloji çərçivələri 1713–1827-ci illəri əhatə edir.

GƏNCƏ CÜMƏ MƏSCİDİ

Bütün Şərqdə elm və mədəniyyət mərkəzi kimi şöhrət tapmış qədim Gəncə, eyni zamanda, özünün misilsiz memarlıq abidələri ilə də dünyanın bir çox tarixi şəhərlərilə müayisə oluna bilər.

Gəncədə məşhur olan abidələrdən biri Cümə məscididir. Xalq arasında «Şah Abbas məscidi» də adlanır. Milli üslubda tikilən həmin abidə karvansara və «Cökək hamam»la birlikdə orta əsrdə bütün Şərqdə tanınmış alim-memar Şeyx Bəhaəddinin layihəsi əsasında 1606-cı ildə tikilibdir. Bu barədə A.Bakıxanov yazır ki: «...Buradakı meydan, məscid, karvansara elm və əməldə həqiqətən kamil bir vücut olan böyük Şeyx Bəhaəddin Məhəmməd Amilinin layihəsi üzrə tikilmişdir. Bunlar Şah Abbasdan qalan tarixi abidələrdən bir yadigarıdır...». Məscidin geniş ibadət salonu vardır, yüngül

Gəncə Cümə məscidi – I Şah Abbas məscidi

görünürlü böyük gümbəzlə örtüldüyü üçün binanın daxili çox gözəl quruluşu malikdir.

Əsas hissəsi kub şəklində olan abidənin böyük diametrlı gümbəzlə örtülməsi, ümumiyyətlə, həcmi etibarilə diqqət cəlb edən bir quruluş yaradır. Binanın, həcmnin həll edilməsinə daha çox diqqət yetirilmiş və binanın xaricə tərəf açılan eyvanları sadə, lakin dərinhəcmli verilmişdir.

Məscidin qarşı tərəfində bir cüt gözəl tikilmiş minarə vardır. Minarələrin oturacaqlarında qapı və içəridən qülləyə daş pilləkənlər var. Minarə üstündə hicri 1271-ci il (m. 1851) tarixi yazılmışdır ki, bu da minarələrin təmir ilini göstərir.

Abidənin ümumi sahəsi 451,6, namaz otağının sahəsi 204 kvadrat metrdir. Onikihücrəli və qadınlar üçün hazırlanmış üç şəbətərini özündə birləşdirən bu böyük ibadət salonunun döşəməsindən tavana, gümbəzin orta həddinə qədər olan hündürlüyü 15 metrdir. Hücrələrdə din xadimləri oturardı. Həmin hücrələrin birində böyük Azərbaycan şairi, gözəl xəttat Mirzə Şəfi Vazeh uzun müddət işləmişdir. Rəvayətə görə, məsciddəki xəttatlıq işlərinin bəzisi M.Ş.Vazehin və onun atasının əl işləridir. M.F.Axundov da bu hücrədə Vazehdən dərslər almışdır.

Məscidin pəncərələrində bitki naxışlarından ibarət daş şəbəkələr qoyulmuşdur ki, bunların birinin üzərində 1214-cü (1799–1800-ci illər), digərində isə 1217 (1802–1803-cü) il tarixi göstərilir.

Məscidin içərisində 6 metr uzunluğunda və 5 metr hündürlüyündə, palıd ağacından düzəldilmiş minbər vardır. Minbər nəfis şəkildə işlənmiş, sandal ağacından düzəldilmişdir. Minbər şəbəkələrlə bəzədilmişdir. Həmin şəbəkələrin bir hissəsi qırılmışdır, sonralar isə dağdağan ağacından düzəldilmişdir. Başqa maraqlı cəhət odur ki, minbərin üzərində xırda xətlə iki kitabə vardır. XVIII əsrin ortalarında və sonunda baş vermiş tarixi hadisələrdən xəbər verən bu kitabələrdə Gəncə hakimi, bəylərbəy Qaçar Cavad xan Ziyad oğlunun adı çəkilir. Kitabələrdə məscidin və minbərin dağıdılıb xarab olunması və 1795, 1796 və 1809-cu illərdə təmir olunmasından danışılır.

Məscidin həyətə açılan qapısının çatma tağı üzərində daha bir kitabə vardır. Kitabə qarışıq ərəb-fars dillərində bərk daş üzərində, qabarıq şəkildə

də həkk olunmuşdur. Kitabənin tarixi yoxdur. Kitabədə Gəncə əmiri (Əmir-ül-ümarə) Abbas Qulu xan Həbib oğlunun adı çəkilir. Onun adından deyilir ki, «... bundan sonra hər kəs murdar işin (yəni məscidin dağıdılmasında) günahkarı olsa, Allahın və peyğəmbərin lənətinə düşər olsun».

Vaxtilə məscidin nəzdində mədrəsə olmuşdur. XX yüzillikdə dağıdılmışdır. Sovetlər dövründə uzun illər qeyri-məqsədlə (anbar) istifadə olunan məscidin binası, nəhayət, bərpa işlərindən sonra Gəncə camaatının istifadəsinə verilmişdir və fəaliyyət göstərir.

İLİSU CAME MƏSCİDİ

Azərbaycan feodal xanlıqlarına XVIII əsrin ikinci yarısında parçalanmışdı. Bunlardan əlavə Azərbaycanda daha kiçik feodal hökmdarlıqlar – Ərəş, Qəbələ, Qazax, Şəmşəddil, İlisu sultanlıqları və başqa mülkiyyətlər var idi. Hal-hazırda Qax rayonundakı İlisu qəsəbəsi vaxtilə İlisu sultanlığının paytaxtı olmuşdur. İlisuda olan tarixi abidələr bu yerlərin vaxtilə mədəniyyət mərkəzi olduğunu göstərir. Məhz elə buna görə də qəsəbənin mərkəzində olan Cümə məscidi («Came») bunu sübut edir.

Məscidin memarlıq quruluşu sadədir. İlk baxışda böyük yaşayış binasına oxşayan belə tipli ibadət tikililəri şimali Azərbaycanda və Dağıstanda həmin dövrdə çox tikilmişdir. Məscidin planı dördbucaqlıdır. Həcmi 9,30x7,65 metr, binanın hündürlüyü 4 metrdir. Əsas fasadı qarşısında portalları geniş eyvan çıxarılmışdır. Son illərə qədər bu tarixi abidədən təsərrüfat məqsədilə istifadə olunmuşdu. Sovet hakimiyyəti illərində məscid bağlanmışdır. Fəaliyyəti dayandırılmışdır.

Məscid binasının ətrafında qəbirlər vardır.

Binanın qapısı fasadın orta hissəsində yerləşmişdir. Pəncərələrin və qapının üstündə çaylaq daşlarına həkk olunmuş kitabələr qoyulmuşdur. Qapının tam tikilmə tarixi həmin kitabələrdə qeyd edilmişdir. Kitabələrdə binanın tikilməsində iştirak etmiş usta, bəna və kitabələri yazan xəttatların adları və işləri haqqında da çox dəyərli məlumat verilmişdir. Kitabələrin hamısı ərəb dilindədir.

Kitabələrin mətnlərindən görüldüyü kimi, məscidin binası Zaxur vilayətinin hakimi Əli sultanın əmri ilə, hicri 1112-ci, miladi 1700–1701-ci ildə tikilmişdir. Kitabədə Əli Sultanın şəxsiyyətini xarakterizə edən maraqlı təfəsilatlar verilmişdir: «... Əmin-amanlığın hamisi, ehsan paylamaqda səxavətli, din və dünyanın xoşbəxtliyi, islam və müsəlmanların fəxri...» və i.a. Elə həmin bu kitabədə məscidi inşa edən ustaların adları göstərilir: «...ustad əl-əsatiz Əşdi... ləqəbli Məhəmməd Vəli, Canay ləqəbli Məhəmməd xan, Ləşgəri Kürd Qulu Molla Həsən, Zaxurlu Dərviş, Usta Məhəmməd Kunaluy, Zaxurlu Əbdül-Vəli və İlisu Beydulla».

Burada daha maraqlı olan başqa kitabədə deyilir ki, məscidi Dağıstan xadimlərindən biri olan əzəmətli Əli Sultan ibn Adıqorkulunun oğlanlarından Zeynəddin bərpa etdirmişdir. Həmçinin, hicri 112, miladi 1701-ci il göstərilir.

Burada maraqlı dördüncü kitabədir. Yazıda göstərilir ki, Əli Sultanın oğlu Xəlil Sultan atasının vəsiyyətinə əsasən məscidin binasını hicri 1147, miladi 1734-cü ildə tikdirmişdir. Doğrudan da, məscidin binasının hərtərəfli tədqiqi göstərmişdir ki, binanın sol tərəfi əsas binaya sonralar əlavə edilmişdir. Bina genişləndirilmiş, yenidən bərpa və təmir işləri aparılmışdır.

Kitabələrdə adı çəkilən Əli Sultan 1695-ci ildə Zaxur vilayətinə Şah Sultan Hüseyn (1694–1722) tərəfindən hakim təyin olunmuşdur.

BALAKƏN ŞƏHƏR CÜMƏ MƏSCİDİ

Azərbaycanın şimal qərbində yerləşən, ən gözəl və zəngin təbiətli sayılan Balakən rayon mərkəzindəki Cümə məscidi özünün bədii tərtibatı və ölçüsünə görə maraqlı bir abidədir. Bişmiş kərpicdən tikilmiş məscid binası təkcə Şəki–Zaqatala–Balakən ərazisində deyil, bütün Şimali Azərbaycanda olan ən böyük və hündür minarəli məscidlərdən biridir. Məscidin planı daxildən və xaricdən düzbucaqlıdır: sahəsi 1025 kv.metrdir. Məscidin əsas binasından ayrı tikilmiş eyvanlı minarəsinin hündürlüyü isə 40 metrdir. Məscid binası hal-hazırda fəaliyyət göstərir.

Məscid binasının tikilmə tarixi onun kitabələrində verilmişdir. Binanın şimal-qərb fasadında dörd yerdə, qabarıq formada, ərəb dilində yazılmış ki-

tabələr yerləşdirilmişdir. Kitabələrdə məscidin tikilmə tarixi, kimlərin təşəbbüsü ilə inşası, binanı tikən ustanın adı, məscidin tikilməsi üçün lazım olan tarpağın kim tərəfindən verilməsi haqqında (vəqf) və başqa maraqlı məlumatlar verilir. Kitabələrin ətrafı böyük ustalıqla zərif və incə işlənmiş müxtəlif nəbati ornamentlərlə bəzədilmişdir.

Giriş qapısından yuxarı, daş lövhəyə (137x33 sm.) həkk olunmuş yazıda deyilir ki, məscidin binası 1867-ci ildə tikilməyə başlanmış və 1877-ci ildə başa çatdırılmışdır.

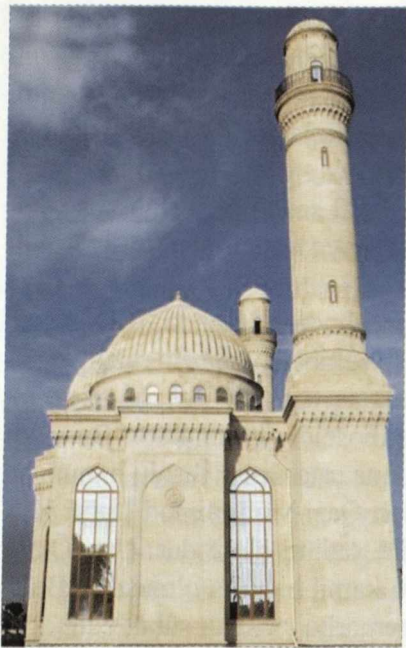
Qapı girəcəyinin sol tərəfindəki başqa kitabədə deyilir ki, XIX əsrdə bütün Balakən əhli, hətta yüksək rütbəli vəzifə sahibləri də, belə razılığa gəlmişlər ki, hamının arzu və istəyini nəzərə alaraq «qəşəng və göz oxşayan, hamının nəzər-diqqətini cəlb edən bir Came məscidi tikdirsinlər». Bu məqsədlə Qazi Məhəmməd Dəbir adlı şəxs və bənnə usta Ömər İlisulu hamını bu işdə səy etməyə çağırmışlar. Yazıda göstərilən Qazi Məhəmməd Dəbir XIX əsrdə Şəki–Zaqatala torpaqlarında məşhur din xadimi olmuşdur. Usta Ömər İlisulu isə, yəqin ki, keçən əsrdə bu yerlərdə kamil bir usta olmuşdur. Bunu məscid binasının tikinti-inşaat quruluşu və memarlıq tərtibatı sübut edir.

Həmin kitabənin baş tərəfindəki xırda hərflərlə yazılmış misrada göstərilir ki, kitabələrin xəttatı Nəkvəs Əl-Karati olmuşdur o, Allahdan arzu edirdi ki, onun da adı məscidi tikən şəxslərin zümrəsinə daxil edilsin. Başqa bir kitabədə isə göstərilir ki, məscid və onun hücrələri və həmçinin, binanın başqa tikililəri üçün yeri Ləku bin Həllac Məhəmməd vəqf etmişdir.

Balakən Cümə məscidi görkəmli sənət əsəri, xalqımızın qiymətli tarixi-memarlıq abidəsi hesab edilir.

BİBİHEYBƏT TÜRBƏSİ VƏ MƏSCİDİ

Dini rəvayətə görə, Harun-Ər-Rəşid dövründə (786–809) onunla səkkizinci imam Əli İbn Musa-Ər Rzanın arasında ixtilaf baş verir. Xəlifə imamı və ailəsini təqib etdiyindən imam ailəsi, qohumları və tərəfdarları ilə birlikdə Bağdadı tərk etməli olur. Yolda müəyyən səbəblər üzündən qohumlar bir-birindən ayrı düşürlər. İmam Rza

Bibiheybət məscidi yeni görünüşdə

İrənin Xorasan şəhəri yaxınlığında olan Sənəbad kəndinə gəlir. İmamın bacısı Hökümə qulluqçusu Heybət və bir neçə nəfərlə birlikdə Bakının yaxınlığına gəlib çıxırlar. Orada məskən salırdar. Hökümə xanım vəfat etdikdən sonra onun məzarı üzərində türbə tikilmişdir (IX yüzillik). Müsəlman qanunlarına görə qadını adı ilə çağırmazdılar, (bu adət indi də qalmaqdadır: bibi, dayıdostu, əmidostu, əmicanı, dayıcanı və s.). Heybət də öz xanımına «bibisi» deyərək müraciət edərdi. Ona görə də türbəni «Bibiheybət», yəni Heybətin bibisi adlandırmışlar. Türbə müqəddəs hesab olunmuş, səyyahlar, zəvvar, möminlər həmişə türbəni ziyarət etmişlər. Bəziləri isə orada məskən salmışlar, sonralar burada bir kənd yaranmışdır (Şeyxlər–Şıxlar–Şıxov).

Dindarların ibadəti üçün türbəyə bitişik böyük bir məscid tikilmişdir. Həmin məscidi Hulaki xanı Qazanxan Mahmudun (1205–1304) əmri ilə Şirvan hökmdarı Fərruxzad bin Əxişxan (Axistan) tikdirmişdir. Məscidin memarı Mahmud İbn Səd olmuşdur. Türbənin adı ilə əlaqədar olaraq məscid də Bibiheybət adlandırılmışdır. (Məscidin 1267–1300-cü illərdə tikildiyi ehtimal olunur.)

Bakı varlılarından olan Yusifağa Dadaşov 1900-cü ildə məsciddə bərpa işləri aparmış, həm də əlavə olaraq yeni bir məscid tikdirmişdir. Məscidin tikintisində xalq memarlığına məxsus olan ornamentlərdən, formalardan istifadə olunmuşdur. Bibiheybət məscidi və türbəsi Azərbaycana gələn səyyahların diqqət-mərkəzində olmuşdur. Oranı ziyarət edənlər öz səyahətnamələrində, xatirələrində bu ziyarətgahı təsvir etmişlər. Bəzi səyyahlar öz əsərlərində təhriflərə yol vermişdir. Fransız səyyahı Aleksandr Dyuma 1858-ci ildə Bakıda olarkən ora getmişdir. Lakin «Qafqaz səfəri» kitabında

təhrifə yol verərək məscidin çox kasıb olduğunu göstərməklə bərabər, türbənin Məhəmməd peyğəmbərin qızı Fatiməyə məxsus olduğunu qeyd etmişdir. 1877–1878-ci illərdə Azərbaycana səfər edən Karla Serena (Avropadan ilk səyyah qadın) Bibiheybət məscidində olmuş, onun kimə məxsus olduğunu düzgün göstərmiş, həm də məscidə çoxlu nəzir gətirildiyini, çoxlu kolleksiya toplandığını qeyd etmişdir...

Bibiheybət məscidi öz tarixiliyinə, gözəlliyinə görə nadir tikili olmuşdur. Çox təəssüflər olsun ki, 30-cu illərdə Azərbaycanda irticanın tüğyan etdiyi zaman, bir çox nadir, tarixi, maddi-mədəniyyət abidələri dağıdılarkən 1936-cı ildə Bibiheybət məscidi də dağıdılmışdır. Bununla Azərbaycan xalqının memarlıq tarixinin bir səhifəsi də unudulmuşdur.

Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi, diplomat, mahir sərkərdə, həyatının otuz bir ilini Azərbaycanın birləşdirilməsi uğrunda mübarizəyə həsr edən Quba xanı Fətəli xanın qəbri də Bibiheybət məscidinin həyətində olmuşdur. Çox qiymətli mərmərdən (Misirdən gətirilmiş) düzəldilmiş başdaşı sındırılmış, qəbir isə dağıdılmışdır. Başdaşı müdrik bir ağsaqqal tərəfindən gizləncə aparılıb, gizlədilmişdir. Sonralar arxeoloq və etnoqraf alim İshaq Cəfərzadə soraqlaşaraq başdaşını tapmış, bu qiymətli eksponatı Azərbaycan tarixi muzeyinə təqdim etmişdir.

İndi Bibiheybət məscidi yenidən tikilir.

Bibiheybət məscidi Azərbaycan rəssamı Əlibəy Hüseynzadə tərəfindən fırçaya alınıb, ağ kətana köçürülmüşdür. Sonralar həmin əsər Hacı Zeynalabdin Tağıyev tərəfindən satın alınaraq Azərbaycan mədəniyyət tarixini daha da zənginləşdirmişdir.

Bibiheybət məscidi ulu ödərimiz, mərhum Prezidentimiz Heydər Əliyevin bir neçə il öncə verdiyi sərəncama əsasən yenidən tikilmiş və xalqımızın ziyarətgahına çevrilmişdir. Məscidə 2 minarə ucaldılmışdır. Minarələrdən birisi ulu öndərimizin adını daşıyır: «Heydər minarəsi».

Məscidə gələn zəvvarların sayı get-gedə çoxalmaqdadır. Bibiheybət məscidi yenidən tikilməklə həyata yeni vəsiqə almışdır. Buna görə də xalqımız ulu öndərimizin ruhuna daima dualar edir, minnətdarlıqlarını bildirirlər.

MÜNDƏRİCAT

Tərtibçidən	5
Ön söz	7

MEMORIAL XATIRAT ABİDƏLƏRİ

Azıx mağarası	11
Qobustan qaya rəsmləri	12
Yusif ibn Küseyir oğlunun türbəsi	14
Mömünə Xatun türbəsi	17
Qarabağlar abidələri	20
Gülüstan türbəsi	23
Şeyx Tair Tac Əl-Huda Mərdəkan xanəgahı	24
Əlincəçay xanəgahı	27
Pirsaatçay xanəgahı	29
Şeyx Dursun türbəsi	32
Məmmədbəyli türbəsi	33
Bərdə türbəsi	34
Qəbələ rayonunun Həzrə kəndindəki türbələr	35
Diri-baba türbəsi	37
Ağbil türbələri	41
Şeyx Cüneyd türbəsi	42
Şeyx Səfiəddin kompleksi	43

ŞƏHƏRLƏR

Naxçıvan	47
Qəbələ	49
Gəncə	51
Şamaxı	54

Şəki	58
Ordubad	60
Bərdə	62
Beyləqan	63

MÜDAFİƏ İSTEHKAMLARI

Əlincə qala	67
Qız qalası	69
Bayıl qəsri	71
Aydınbulaq qalası	76
Bakı şəhərinin qala divarları	77

MƏRDƏKAN QƏSƏBƏSİNDƏ İNŞA EDİLMİŞ İSTEHKAM ABİDƏLƏRİ

Dördkünc Mərdəkan qalası	87
Dairəvi Mərdəkan qalası	90
Ramana qalası	92
Nardaran qalası	92
Çingiz qala	94
Şahbulaq qalası	96

MÜLKI VƏ İCTİMAİ TİKİLİLƏR

Bakı Şirvanşahlar sarayı	99
Xudafərin körpüləri	105
Qala kəndindəki ovdan	106
Şəki xanlarının sarayı	108
Səngəçal karvansarası	111

DİNİ ABİDƏLƏR

Kilsədəğ məbədi	115
Qum məbədi	116
Qanzasar məbədi	116
Bakı şəhər Məhəmməd ibn Əbu-Bəkr məscidi.....	117
Nizaməddin məscidi	120
«Tuba şahı» məscidi.....	121
Atəşgah	123
Gəncə Cümə məscidi	126
İlisu Came məscidi	129
Balakən şəhər Cümə məscidi	130
Bibiheybət türbəsi və məscidi.....	131

Dizayner: **Arif Həsənov**

Kompyuter tərtibatı: **Nigar Abbasova**

Korrektor: **Gülzar Zeynalova**

Çapa imzalanmışdır 25.04.08. Tiraj 1000.

Formatı 54x84 1/2. Fiziki çap vərəqi 8,5.

Qiyməti müqavilə yolu ilə.

Kitab müəllifin öz
vəsaiti hesabına
çap olunub